

ISTORIE

ALAIN BESANÇON

SFÂNTA RUSIE

HUMANITAS

Alain Besançon s-a născut în 1932 la Paris. A absolvit Institutul de Studii Politice din Paris în 1952; este doctor în istorie (1957) și în litere (1977). A fost cercetător la CNRS (1959–1963), apoi profesor la École des Hautes Études en Sciences Sociales (1963–1992). A desfășurat numeroase stagii ca cercetător și a fost *visiting professor* la instituții academice de prestigiu: Columbia University, Rochester University, Wilson Center, Stanford University, Academia de Științe a URSS. Discipol al lui Raymond Aron, Alain Besançon este unul dintre cei mai proeminenți specialiști în istoria rusă și sovietică. Numeroasele sale lucrări științifice au fost publicate în reviste precum: *Daedalus*, *Journal of Contemporary History*, *Encounter*, *Survey Commentary*, *Policy Review*, *Annales*, *Contrepoint*, *Commentaires*, *Archivio di Filosofia*, *Revista de Occidente*. A fost tradus târziu în țările Europei de Est, dar a avut mereu o intensă circulație clandestină, în special în Polonia și URSS. Academia Franceză l-a distins cu Marele Premiu pentru Eseu și Premiul pentru Istorie.

Opere: *Le tsarévitch immolé* (1967, 1991), *Entretiens sur le Grand siècle russe et ses prolongements* (în colaborare cu Vladimir Weidlé și alții, 1971), *Histoire et expérience du moi* (1971), *Éducation et société en Russie* (1974), *L'Histoire psychanalytique, une anthologie* (1974), *Court traité de soviétologie à l'usage des autorités civiles, militaires et religieuses* (1976), *Les Origines intellectuelles du léninisme* (1977, 1986; trad. rom. Humanitas, 1993, 2007), *La Confusion des langues* (1978; trad. rom. Humanitas, 1992), *Présent soviétique et passé russe* (1980, 1986), *Anatomie d'un spectre* (1981; trad. rom. Humanitas, 1992), *La Falsification du bien. Soloviev et Orwell* (1985), *Une génération* (1987), *Vendredis* (1990), *L'Image interdite: une histoire intellectuelle de l'iconoclasme* (1994; trad. rom. Humanitas, 1996), *Trois tentations dans l'Église* (1996; trad. rom. Humanitas, 2001), *Le Malheur du siècle* (1998; trad. rom. Humanitas, 1999, 2007), *Émile et les menteurs* (2008), *Cinq Personnages en quête d'amour. Amour et religion* (2001).

ALAIN BESANÇON

SFÂNTA RUSIE

Traducere din franceză de
VLAD RUSSO

HUMANITAS
BUCUREȘTI

Redactor: Marieva Ionescu
Coperta: Angela Rotaru
Tehnoredactor: Manuela Măxineanu
Corector: Iuliana Glăvan
DTP: Radu Dobreci, Carmen Petrescu

Tipărit la ARTPRINT

Alain Besançon
Sainte Russie
© Éditions de Fallois, 2012
All rights reserved.

© HUMANITAS, 2013, pentru prezenta versiune românească

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
BESANÇON, ALAIN
Sfânta Rusie / Alain Besançon;
trad.: Vlad Russo. – București: Humanitas, 2013
ISBN 978-973-50-3978-3
I. Russo, Vlad (trad.)
94(47)

EDITURA HUMANITAS
Piața Presei Libere 1, 013701 București, România
tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51
www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro
Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro
Comenzi telefonice: 0372 743 382 / 0723 684 194

Cuprins

Cuvânt înainte	7
I. MINCIUNA	11
II. ORTODOXIA	21
Ortodoxia rusă	34
Viața ortodoxă	43
III. ISTORIA	49
Sfânta Rusie	51
Imperiul Rus	62
IV. SLAVOFILISMUL	67
Literatura	72
<i>Pușkin</i>	72
<i>Gogol</i>	75
<i>Dostoievski</i>	79
Doctrinile	90
<i>Kireevski</i>	91
<i>Bilanț</i>	97
V. CONTRACURENTE	103
Liberalii	105
Revoluționarii	109
Lenin	112
VI. DOUĂ INTERPRETĂRI	117
VII. ILUZII FRANCEZE	131

Cuvânt înainte

Karl Marx scria în 1857:

„Influența covârșitoare a Rusiei a luat prin surprindere Europa în diferite epoci și a speriat popoarele din Occident, care au acceptat-o ca pe o fatalitate și n-au reacționat decât sporadic. Dar vedem că, alături de fascinația pe care o exercită, renaște mereu un scepticism ce-o însoțește ca o umbră, amestecând nota ușuratică și ironică cu strigătele popoarelor aflate în suferință, bătându-și joc de însăși măreția puterii sale ca de un actor prost care vrea să-ți ia ochii și să te înșele. Alte imperii au stârnit, în copilăria lor, îndoieli asemănătoare; Rusia însă a devenit un colos fără să le fi risipit. Ea oferă istoriei exemplul unic al unui imens imperiu care, chiar și după realizări de anvergură mondială, continuă să fie socotit o problemă legată de credință, mai degrabă decât de fapte.”¹

Occidentul a fost fascinat de Rusia. Din prima clipă când a luat contact cu ea, s-a întrebat cu cine are de-a face. A fost atras și s-a temut de ea. A încercat s-o includă în lumea lui, a încercat s-o expulzeze; n-a reușit nici una, nici alta. „De la începutul secolului

1. Karl Marx, *La Russie et l'Europe*, Paris, 1954, p. 207.

al XVIII-lea până astăzi – mai scria Marx –, nici un autor n-a socotit că poate renunța să aducă dovada existenței sale, înainte de a o proslăvi sau critica.“

Este și întrebarea pe care rușii și-o pun lor înșiși. Ce este Rusia, ce înseamnă să fii rus? Ce semnificație are ea în istoria universală? Ce-i rezervă destinul? De la Pușkin la Soljenițîn, o mare parte din literatura rusă și-a pus această întrebare chinuitoare, i s-a consacrat chiar, și uneori s-a limitat la ea. Cu mult înainte de apariția acestei literaturi, mai mulți călugări obscuri au rostit profeții al căror ecou nu s-a stins încă.

Și totuși, istoria Rusiei e foarte bine cunoscută. În secolul al XIX-lea, istoricii ruși, dar și istoricii germani, francezi, englezi au scris lucrări temeinice, au cules documente, au compilat izvoare potrivit metodelor istoriografiei europene. Revoluția bolșevică aproape a lichidat activitatea istoricilor, sau a forțat-o să intre în tipare ideologice care o fac aproape inutilizabilă. Cercetarea a continuat însă în afara granițelor. Problema sovietică fiind arzătoare, iar nevoia de orientare, urgentă, s-a depus un efort intelectual pe măsură. Acesta a fost metodic și colectiv în marile centre universitare americane. Dacă operăm o selecție, dacă lăsăm deoparte lucrările de propagandă și pe cele compromise prin ignoranța sau naivitatea autorilor, rămâne totuși o bibliotecă solidă și demnă de încredere. Pentru un istoric, Rusia nu reprezintă un mister în mai mare măsură decât Franța; chiar dacă trebuie să ne amintim că nici o carte de istorie nu epuizează misterul unei națiuni, fie ea Rusia, Franța, China sau chiar Luxemburgul...

Întrebările care se pun sunt însă altele.

Mai întâi, europenii par să fi acordat rareori atenție cunoașterii obiective pe care o aveau la dispoziție. Au preferat să se lase călăuziți de prejudecăți. Au privit Rusia prin lentile deformante. Largul evantai de poziții adoptate de francezi a fost în mare măsură independent de datele furnizate de cunoștințele istorice. Rusia a fost focarul unei multitudini de iluzii diverse și adesea opuse. În ansamblu, Franța a avut o înclinație pozitivă față de această țară. Voi încerca să explic la sfârșitul eseului de față care au fost pasiunile tipic franțuzești după care Franța s-a călăuzit în viziunea ei.

Apoi, rușilor înșiși le vine greu să se înțeleagă și să aibă o perspectivă clară asupra subiectului în cauză, în ciuda faptului că-i preocupă cu patimă.

În sfârșit, Rusia a încercat să ofere „străinilor“ o imagine falsă despre ea însăși. Așa-ziii străini s-au plâns dintotdeauna de „minciuna rusească“. „Am fost păcăliți“ este însă o explicație prea simplă, ba chiar simplistă, a erorilor pe care le-au făcut.

Voi începe prin a spune câteva cuvinte despre această „minciună“. Apoi mă voi lansa în probleme mai complicate, care ne vor purta mult mai departe, până la rădăcina religioasă a „complexului rusesc“ și a avatarurilor sale istorice. Voi încheia cu o discuție despre iluziile Franței.

I
MINCIUNA

Tehnica minciunii e la fel de veche ca Rusia. Custine și Michelet au înregistrat-o ca pe o trăsătură esențială.

Vechea minciună era pe atunci, în timpul lui Nicolae I, produsul orgoliului național. Rusia este imensă, puternică, dar cufundată în mizerie: Gogol, Pușkin au spus-o în formulări frapante. Această ruptură e de nesuportat. Era primejdioasă și din punct de vedere politic, fiindcă Rusia era supusă unei cârmuii autoritare: se cuvenea deci ca acestei cârmuii să-i reușească totul. Or, pentru a masca un eșec, se minte. Întâi față de străini („e o adevărată artă aceea de a-i minți pe străini“, observă Custine), apoi față de sine însuși. Sau se caută consolări: puritatea ortodoxiei, sufletul larg, spiritualitatea – și tot ca o consolare Europa e disprețuită, e făcută de rușine, fiindcă are un creștinism impur, un suflet îngust și e materialistă. Vom reveni imediat la rădăcinile religioase ale acestei vechi minciuni.

Secolul XX a cunoscut însă o nouă versiune, mai complexă a ei: minciuna comunistă. Ea nu e specific rusească, dar a pornit din Rusia și s-a întins în întreg teritoriul comunismului.

E o minciună în două trepte.

Prima constă în a face lumea să creadă că utopia s-a realizat. Aici sunt etalate „realizările” decorative. Recolte record, performanțe în educație, bunăstare socială, creștere nestăvilită. Călătorul occidental a crezut vreme îndelungată toate astea, dar minciuna are picioare scurte și se risipește la cea mai sumară examinare. Este o simplă amplificare a vechii minciuni rusești „clasice”.

A doua treaptă a minciunii constă în a-l face pe martorul străin să creadă că în comunism realitatea este aceeași cu cea pe care o trăiește acasă. De pildă: i se dă o cifră falsă privind creșterea economică. Străinul n-o crede și corectează cifra. Nu e 10%, ci, să spunem, 4%. Dar, instinctiv, e înclinat să creadă că idealul economic este de aceeași natură și în Est, și în Vest: creșterea, îmbogățirea, prosperitatea – fără să-și dea seama însă că proiectul sovietic e radical diferit, ba chiar că, dacă există vreun proiect, acesta nu e un proiect *economic* în sensul în care-l înțelegem noi. Dubla referință (pe de o parte la realitatea obișnuită, pe de altă parte la pseudorealitatea ideologică) este resortul cel mai eficace al păcălirii străinului. I se prezintă un primar, un ziarist, un istoric, iar străinul crede că are de-a face cu un primar, cu un ziarist sau cu un istoric. Dacă e destul de ager la minte, nu va crede minciunile pe care i le vor servi aceste personaje, dar nu le va pune la îndoială funcțiile. Pentru el, ei vor fi „confrați”: un profesor, dacă și el e profesor, un primar, dacă e primar. La întoarcere, va povesti că s-a întâlnit la Moscova cu „omologul” său. Putem numi prima minciună *logică* (vorbirea mincinoasă), iar pe cea de-a doua, *ontologică*, fiindcă aici natura însăși e falsificată prin scamatoria schimbării realității cu

pseudorealitatea, care derutează gândirea interlocutorului. Îmi amintesc de o discuție avută (în timpul regimului Brejnev) cu un important și foarte stimabil inspector financiar. Se întorsese dintr-o lungă călătorie în URSS, cu misiunea de a evalua pretinsele „reforme” aflate în curs. Concluzia anchetei sale: „Nu sunt prea eficienți.” Cu alte cuvinte, „reformatorii” sovietici erau omologii reformatorilor francezi, cărora li se încredința misiunea să reflecteze asupra ameliorărilor ce trebuiau întreprinse, ca și cum țelurile și intențiile lor aveau ceva în comun cu intențiile Ministerului Francez al Finanțelor, respectiv o creștere a eficienței gestiunii economice.

Iată însă că ideea comunistă s-a prăbușit. Stâlpu ideologic s-a frânt. Milioanele de cărți care vehiculau limba de lemn sunt topite. Nenumărații ideologi profesioniști au fost nevoiți să se recalifice și să-și schimbe meseria. Lenin nu mai reprezintă un reper intelectual, chiar dacă statuile lui sunt încă în picioare la toate intersecțiile. S-ar părea deci că Rusia și-a reluat locul în istoria universală, istoria comună a tuturor oamenilor. Și că are în față aceleași dificultăți ca toate țările. Cel puțin asta e imaginea pe care vrea s-o ofere despre sine.

Rusia și-a redobândit stema și drapelul, în timp ce în Franța, după mai bine de două secole, oamenii ar ieși în stradă dacă s-ar pune problema să se revină la crinul regal. Și-a reconstruit bisericile, mănăstirile și palatele regale, în timp ce Franța le-a distrus sau le-a lăsat să cadă în paragină pe cele mai multe dintre ele. Și asta fiindcă Franța și-a acceptat revoluția, care, în ciuda a tot și a toate, i-a dăruit o

societate nouă și viabilă. În Rusia nu exista nimic care să poată fi salvat de utopia moartă, incapabilă să construiască ceva pe ruinele pe care le pricinuise. Nu rămânea decât să fie refăcut vechiul decor. În RDG, Germania a trebuit să refacă totul, drumurile, podurile, rețeaua de electricitate, țevăria, canalele de scurgere, totul, până la ultimul robinet. În Rusia, sarcina ar fi fost de aceeași anvergură, dacă ar fi fost întreprinsă. Dar n-a fost!

În schimb, Rusia s-a deschis către rock, artă conceptuală, psihanaliză, hipermarket, către tot ce-i putea furniza Occidentul fără să fie nevoie să treacă la schimbări de fond. Babușka grasă a slăbit în timp record, a căpătat siluetă de manechin și se străduiește să se îmbrace după moda newyorkeză. Moscova capătă „o față occidentală“, spre uluirea celor care o vizitează.

Dar minciuna a dispărut oare? Nici gând, ba chiar pare să fi devenit mai profundă, mai încurcată. Iar reconstrucțiile și restaurările contribuie în chip fundamental la ea.

Pe vremuri, când un cadru de partid rostea o lozincă ideologică, știa că nu spune nimic, ci doar afirmă forța puterii sovietice. Când un cetățean oarecare era silit să ia cuvântul, vorbea în aceeași limbă, știind că spusele lui nu au alt înțeles decât acela de a-i arăta supunerea. Sub regimul comunist, așa cum a arătat Françoise Thom în *Limba de lemn*, coexistau patru limbi greu de deosebit.¹ *Limba de lemn* propriu-zisă,

1. Vezi Françoise Thom, *La Langue de bois*, Paris, 1987 [*Limba de lemn*, trad. rom. de Mona Antohi, Editura Humanitas, București, 1993 (n. tr.)]. *Limba de lemn* e limba specifică a puterii comuniste. E limba pe care ar trebui s-o vorbească oamenii, dacă realitatea s-ar supune ideologiei. Dar cum realitatea

falsa limbă de lemn pe care o vorbea silit în public omul sovietic obișnuit, *limba naturală* pe care acesta o vorbea cu prietenii sau în familie, *falsa limbă naturală* pe care o vorbeau cadrele de partid când voiau să-l facă pe interlocutor să creadă că sunt la fel cu el și că trăiesc în aceeași realitate.¹ Primele două au dispărut din clipa în care n-au mai fost impuse. Rămân însă celelalte două, împletite într-un chip bizar.

Falsa limbă naturală rămâne azi dependentă de minciuna ontologică. Cadrele noului regim vor să-i facă pe interlocutorii lor să creadă că sunt patrioți, cred în Dumnezeu și doresc o Rusie liberă și prosperă. Că legitimitatea lor e dată de voința populară, de sufragiul universal, că respectă regulile universale ale dreptului pe care corpul legislativ ales le-a stabilit în noul drept sovietic. Titlurile de președinte, ministru, judecător par să fie autentice. Regimul pare să se refere la un univers comun.

Acesta e procedeul care face ca minciuna să prindă. Supușii o știu prea bine. Știu că limbajul de acum e la fel de instrumentalizat ca și cel dinainte, doar că e mai eficace, mai plauzibil, fiindcă este limbajul folosit de toată lumea. Instrumentalizat însemnând că trebuie să camufleze realitatea. Este în slujba puterii. Supușii au găsit cuvântul cu care să-i numească pe noii lor stăpâni: *siloviki*, cei care dețin puterea. Când

refuză, limba de lemn i se substituie. Ea devine o pedagogie permanentă, o condiționare a conștiinței, un chip al terorii. Autoarea estimează că această limbă este cheia regimului comunist, misterul său ultim, și că se confundă cu el.

1. În regimul Brejnev, au existat poeți care mimau avântul poetic fără să depășească limitele „falsei limbi naturale“. Aceștia erau exportati în Occident ca mesageri ai „dezghețului“.

vorbesc limba pe care o vorbește toată lumea, aceștia nu vor să rostească adevărul, ci să sădească o impresie falsă în mintea interlocutorului.

Numai că oamenii aflați la putere sunt aceiași ca înainte. Ca lucrurile să fi fost altfel, Rusia ar fi trebuit să porceadă la eradicarea, oficială, a ideii comuniste, la o *damnatio memoriae* a trecutului său comunist. Ar fi trebuit să accepte să fie *born again*. Asta a făcut Germania nazistă. În Rusia, s-a făcut însă totul pentru a se ocoli această schimbare radicală. În loc ca numeroasele crime și ticăloșii să fie reconsiderate în mod onest, acestea au fost anulate. Au fost acoperite de marele spectacol de la curtea țărilor și de liturghiile ortodoxe, care se scaldau deja parțial în minciună, acum fiind cufundate complet în ea. Nimeni n-a fost pedepsit pentru crimele comuniste, în vreme ce totuși atâția naziști au fost spânzurați. Personalul politic s-a perpetuat, chiar dacă unele capete s-au permutat.

Sufletul comunist n-a fost purificat. *Siloviki* au găsit calea de a minți spunând totuși un soi de adevăr. „Să nu mai las minciuna să treacă prin mine“, spunea Soljenițin. Scufundați în minciuna absolută a comunismului, câțiva eroi disidenți au reușit să-și păstreze sufletul pur, fiindcă minciuna devenise evidentă. Acum se scaldă într-un amalgam. Vechii lor dușmani vorbesc ca ei. Nu reușesc să spună adevărul, fiindcă nu mai știu care e acesta. Îi corup pe cei care nu mint, antrenându-i pe un teren pe care-l cred comun, dar care e departe de a fi așa. Romancierii, cineaștii scriu povești de dragoste amplasate în peisaje naturale. Încearcă să prezinte frământările tinereții, greutățile vieții, elanul spre transcendență, tulburările

mistice. Persistă însă bănuiala că scopul e în continuare acela de-a ne face să credem că sunt la fel ca noi, rămânând totuși altfel. Spectatorul occidental avizat se întreabă uneori dacă neorealismul producțiilor rusești de azi nu este și mai fals decât *soțrealism-ul*, realismul socialist de demult. Și dacă nu cumva plăcerea, tradițională în Rusia, de a-i păcăli pe străini nu este și mai mare decât în trecut.¹

1. Oare la ce se mai raportează puterea astăzi, când comunismul nu mai e *crezut* (deja de mult timp) și nu mai e *vorbit*, deși „limba de lemn“ a continuat să fie impusă până în 1990? Se raportează la două vechi valori transcendente. Prima, ortodoxia, a fost metodic trezită la viață. Biserica este reasezată la temelia statului, fără ca nimeni să fi resimțit nevoia de a-i schimba personalul, dresat să asculte fără crâcnire. S-au reconstruit bisericile, mănăstirile, iar conducătorii nu lipsesc de la nici o mare slujbă religioasă. Ei încearcă să promoveze credința creștină (*pravoslavnaia vera*) ca ideologie de schimb. Patriarhia de la Moscova este unul dintre cei mai puternici agenți de influență ai statului rus în afara granițelor.

A doua valoare, vie, sinceră, este pur și simplu întinderea Rusiei. Imensa suprafață colorată de pe planiglob, cele nouă sau unsprezece fusuri orare sunt subiectul mândriei și geloziei, subiectul unui atașament visceral al întregului popor.

II

ORTODOXIA

De unde vine această dificultate de a reprezenta adevărul ca o coincidență între gândire sau vorbire și lucruri? De unde provin aceste tendințe de a fabrica un dublu adevăr, până la a nu mai ști ce e adevărat și ce nu?

Cred că pentru a înțelege această scindare trebuie să coborâm foarte adânc în istoria intelectuală a Rusiei. Să coborâm până la primele experiențe care au lăsat urme, anume la structurile religioase ce-și au originea în afara Rusiei, în Bizanț. Când au fost primite în Rusia, aceste structuri au fost transformate ca urmare a propriei sale istorii și a propriilor sale experiențe. Matricea religioasă s-a întipărit în conștiința rusă. Chiar când a fost uitată, de pildă în timpul împăraților de la Sankt-Petersburg, sau când a fost eliminată prin violență, ca în timpul bolșevicilor, ea a ieșit din nou la suprafață, iar azi e invocată cu patos. Îl previn pe cititor că voi fi silit să intru în subiecte care nu-i sunt poate prea familiare. Cred însă că teologia – cu opțiunile pe care le implică – are o valoare explicativă de prim ordin, iar ignorarea ei îngreunează înțelegerea istoriei. Potrivit ipotezei mele, în fundalul diferitelor tipuri de minciună, religia ortodoxă introduce propria sa atmosferă. Problema e

spinoasă. Într-adevăr, Bisericile ortodoxe sunt depozitarele unei forme de creștinism atestate și de Biserica catolică în ce privește credința. Cele două Biserici sunt separate, dar nu sunt eretice. Credința, tainele, succesiunea apostolică – toate sunt perfect valabile potrivit Bisericii Romane. Și totuși, aceleași doctrine sunt rostite cu accente atât de diferite, încât neînțelegerea își face loc constant cu cea mai mare ușurință. E un crud paradox: două Biserici despărțite de aceeași credință.

Problema ține parțial de civilizație. Imperiul Roman de Răsărit a dăinuit vreme de secole, în timp ce Imperiul de Apus s-a prăbușit în secolul al IV-lea fără a se mai reface. Bizantinii n-au acceptat faptul că Occidentul și-a ales un împărat, în persoana lui Carol cel Mare, ca și cum alături de împăratul legitim de la Constantinopol ar fi putut exista un al doilea. Au fost surprinși de faptul că acea regiune barbară a intrat, către anul 1000, într-o perioadă de creștere susținută și de înnoire. N-au acceptat ca episcopul Romei să-și impună autoritatea asupra celorlalți episcopi și asupra puterilor seculare, față de care patriarhii răsăriteni nu emiteau pretenții. Schisma din 1054, pecetluită de o excomunicare reciprocă, n-a fost niciodată depășită. Devastarea Constantinopolului de către cruciași în 1204 a reprezentat o rană pe care memoria istorică o întreține mereu de atunci, turnând în ea venin. Ura și disprețul s-au instalat în chip definitiv.

Trebuie să amintim aici și faptul că cele două părți trăiseră experiențe diferite, iar când au intrat în conflict, în 1054, nu trecuseră prin aceleași evenimente și nici prin dispute legate de aceleași probleme.

În Răsărit, iconoclasmul dăduse naștere unui război civil, ale cărui flăcări nu se stinseseră încă. Occidentul nu cunoscuse această dispută. În perioada schismei, el era ocupat cu altă dispută, legată de împărtășanie și transsubstanțiere. Problema avea să reapară periodic de-a lungul epocilor, de la Béranger până la Reformă. Pe scurt, cele două Biserici aveau preocupări diferite și nu se mai puteau înțelege.¹

Cele două ramuri ale creștinătății și-au urmat calea separat. În ce privește raporturile cu statul, ramura apuseană a urmat doctrina celor *două săbii*, iar ramura răsăriteană, pe cea a *simfoniei* între Biserică și împărat. Ambele și-au cultivat carențele și defectele potrivit înclinației proprii, în așa măsură încât aproape nu se mai recunosc una pe cealaltă. Reproșurile aduse de bizantini latinilor – autoritarism, formalism, centralism, uitarea tradițiilor etc. – sunt poate excesive, dar sunt justificabile. Ortodocșii consideră Reforma din secolul al XVI-lea o consecință și o pedeapsă a acestor carențe și defecte.

Credința n-a suferit devieri în nici una din cele două religii, dar a fost practică diferită de fiecare. Aș vrea să mă limitez aici la o sugestie privind tendința care va duce la deformările contemporane. Schisma din 1054 s-a produs din pricina unor chestiuni legate deopotrivă de rit și de doctrină. De pildă, pentru bizantini pâinea de împărtășanie trebuia să fie dospită, în vreme ce pentru latini trebuia să fie nedospită.

1. Despre iconoclasm, vezi A. Besançon, *L'Image interdite*, Paris, 1994 [*Imaginea interzisă*, trad. rom. de Mona Antohi, Editura Humanitas, București, 1996 (n. tr.)]. Despre Béranger, vezi *Dictionnaire de la théologie catholique*, s.v. Béranger.

Erezie, striga Bizanțul. Faimoasa problemă a lui *Filioque* s-a ivit însă treptat. Începând din secolul al VI-lea, o parte a creștinilor latini au modificat formula Crezului de la Niceea–Constantinopol: Duhul Sfânt purcedea atât de la Tată, cât și de la Fiu (*Filioque*). Papa a ratificat acest adaos către anul 1014. „Un rău mare, ba chiar cel mai mare“, potrivit bizantinilor. În secolul nostru se recunoaște, cel puțin de partea occidentalilor, că *Filioque* poate dobândi un înțeles acceptabil pentru toți și că valoarea sa absolută poate fi redusă de la statutul unei dogme la cel de simplă opinie teologică conformă cu credința.

În ce-i privește pe răsăriteni, lucrurile nu stau așa. Într-adevăr, întreaga orientare a misticii ortodoxe atârnă de afirmația că Duhul Sfânt purcede „numai de la Tatăl“¹.

Disputa se poartă în jurul noțiunii de îndumnezeire (*theosis* în greacă), noțiune comună ambelor ramuri ale creștinismului, dar cu prelungiri totuși, de o parte și de alta, în direcții diferite.

Îndumnezeirea este transformarea supranaturală prin care omul devine Dumnezeu. Expresia provine de la Grigorie de Nyssa, Dionisie Areopagitul, Maxim Mărturisitorul. E folosită de Sfântul Bernard, care-i definește înțelesul în spațiul latin. El nu vorbește nicăieri de o stare în care substanța omului îndumnezeit s-ar confunda cu natura divină. Ideea potrivit căreia creatura devine Creator este contradictorie. Termenul „îndumnezeire“ nu se poate analiza fără să se auto-

1. Crezul de la Niceea–Constantinopol afirma: „purcede de la Tatăl“. „Numai de la Tatăl“ este un adaos bizantin ulterior.

distrugă.¹ Potrivit doctrinei latine, între două ființe absolut distincte poate fi gândită o anumită uniune. Această uniune lăuntrică este *asemănarea*. Omul a fost creat după *chipul* lui Dumnezeu. În urma păcatului, el a pierdut *asemănarea*, păstrând însă *chipul*, care nu-i poate fi luat. Prin viziunea extatică, sfântul poate ajunge la o uniune atât de adâncă, încât în om nu mai rămâne nimic care să-l deosebească de Dumnezeu, exceptând însăși substanța sa, care este om, și nu Dumnezeu. Această substanță distinctă, deși unită, nu este o anulare a naturii umane, ci desăvârșirea unei naturi proprii, creată după *chipul* lui Dumnezeu, care devine tot mai mult ea însăși pe măsură ce îi seamănă tot mai mult. Unitatea se stabilește între două esențe a căror deosebire sporește pe măsură ce unitatea se adâncește. Până aici, teologii ortodocși nu spun nici ei altceva.

Dar cum se ajunge la unitate? Aici căile încep să se despartă.

E limpede că, în creștinismul latin, calea misticii desăvârșite este lungă și anevoioasă. Ea este jalonată de purificările succesive ale părților inferioare ale sufletului, cele care îndeamnă la concupiscentă („calea purgațiilor”), ale părților superioare, cele care corespund memoriei, înțelegerii, voinței („calea iluminărilor”), înainte de a ajunge la stadiul de desăvârșire („calea unității”), care oferă acces la „viața supraesențială”, la „cea de-a șaptea încăpere” despre care

1. Vezi E. Gilson, *La Théologie mystique de saint Bernard*, Paris, 1986. Gilson are grijă să deosebească mistica de „stările poetico-metafizice”, de „emoțiile vagi” de tipul celor ale lui Lamartine, care, dacă ajung la o anumită consistență, alunecă în panteism. Cf. cap. V, „Unitas spiritus”.

vorbește Sfânta Tereza de Ávila. Pe această cale nu se poate înainta fără o luptă bazată pe asceză. Iată de ce teologia latină cuprinde și o parte de teologie morală. Ea analizează faptele omenești, deosebește virtuțile naturale de viciile opuse lor. Deosebește virtuțile naturale de virtuțile insuflate de Dumnezeu, care sunt credința, speranța și, în sfârșit, milostenia care le cuprinde pe toate. Iată de ce *seconda pars* a *Summei* Sfântului Toma d'Aquino se inspiră din tezaurul transmis de Antichitatea greco-latină: Platon, Aristotel, stoicii, Cicero. Pentru edificarea lor morală, călugării citeau *Manualul* lui Epictet și dialogul *De Officiis* al lui Cicero. Viața morală a creștinilor se rânduiește totodată în cadrul dreptului, moștenit și el de la antici. Teologii răsăriteni, mai ales cei moderni, le reproșează latinilor „legalismul“ moștenit prin tradiția lor. E adevărat că autorii ruși, trăind într-o țară cu o slabă tradiție juridică, nu erau întotdeauna dispuși să respecte regulile dreptului. E tot atât de adevărat că autoritățile Bisericii latine au manifestat vigilență față de lucrările mistice, temându-se de derivatele către iluminism sau gnosticism. Ea a înălțat altare Sfintei Tereza și Sfântului Ioan al Crucii, în pofida faptului că amândoi au trăit întreaga viață sub supraveghere. Secolul al XVII-lea francez a cunoscut o deschidere către o mistică promițătoare, dar aceasta a apus curând, odată cu condamnarea lui Fénelon. Bossuet a strivit mistica franceză și a realizat o cotitură decisivă către asceză și cucerirea metodică a virtuților, orientare care a dăinuit până la sfârșitul secolului al XIX-lea.¹ Calvinismul a privit

1. Vezi Louis Cognet, *Le Crépuscule des mystiques*, Paris, 1991. Janseniștii s-au opus pe față misticii.

misticismul cu foarte mare suspiciune. Viața mistică a continuat totuși pe ascuns, fiindcă nu poate fi eliminată din viața spirituală creștină. Dar autoritățile ecleziastice se temeau de ea, lăsând-o în general în seama „specialiștilor“, de fapt a clericilor desemnați în acest scop, presupuși a fi mai bine înarmați împotriva rătăcirilor. Meritul de a fi spart această încercuire îi revine Sfintei Tereza a Pruncului Isus, care a afirmat că viața mistică este deschisă tuturor creștinilor și că ea începe odată cu botezul.

În ortodoxie atmosfera nu e deloc aceeași. Meyendorff notează: „O expunere sistematică a eticii creștine sau a comportamentului creștin e greu de găsit în literatura religioasă a Bizanțului; vom găsi mai degrabă aici nenumărate exemple de teologie morală, din Scripturi sau din tratatele ascetice despre rugăciune, ca și de spiritualitate. Bizanțul recunoștea, bineînțeles, afirmația fundamentală potrivit căreia fiecare om, creștin sau nu, a fost creat după chipul lui Dumnezeu, și deci chemat să realizeze comuniunea cu divinitatea și îndumnezeirea, dar n-a făcut nici o încercare de a clădi o morală seculară pentru om în general.“¹ Ceea ce înseamnă că, porniți pe această cale, nu ne putem opri la o morală suficientă în sine, ci că această morală are sens numai atunci când e privită în dinamica îndumnezeirii.

Trei căi, sau trei abordări, duc către aceasta din urmă: dreapta doctrină, icoana, liturghia.

1. J. Meyendorff, *Initiation à la théologie byzantine*, Paris, 1975, p. 300.

Potrivit teologiei ortodoxe comune, doctrina latină după care Duhul Sfânt purcede atât de la Tată, cât și de la Fiu (*Filioque*) duce la o subordonare a Duhului. Teologul latin e tentat să-și închipuie că Tatăl și Fiul sunt deja în ființă pentru ca purcederea Duhului să se producă, deși e limpede că cele trei Persoane sunt co-eterne și nu pot fi concepute decât una prin alta în Unitatea esenței.

După Lossky, consecința acestei doctrine (nu voi intra în detaliile tehnice ale argumentației teologice) este că Apusul acordă atenție mântuirii personale, fiecare opunându-se celorlalți în căutarea unirii cu Dumnezeu, printr-un soi de emulație. Noțiunea de persoană e sărăcită prin reducerea ei la noțiunea de individ, de individ separat, parte individuată a naturii comune. În spiritul occidental, afirmă el, vedem indivizi umani, pe de-o parte, și colectivități umane, pe de alta, aflate într-un continuu conflict. Această dualitate ar fi depășită în Răsărit prin încorporarea celor trei persoane în trupul unic al lui Cristos. Prin botez, care nu e altceva decât moartea și învierea întru Cristos, individul e cuprins în umanitatea de slavă a Înviatului, fără să-și piardă câtuși de puțin personalitatea proprie, asigurată de Duhul Sfânt. Astfel: „Fiul a devenit asemenea nouă prin întrupare; noi devenim asemenea Lui prin îndumnezeire, participând la divinitate în Duhul Sfânt, care o comunică *fiecărei* persoane umane în particular.”¹ Se ajunge astfel mai ușor la Uniunea cu Dumnezeu. Prin Du-

1. V. Lossky, *À l'image et à la ressemblance de Dieu*, Paris, 2006, p. 107 [*După chipul și asemănarea lui Dumnezeu*, trad. rom. de Anca Manolache, Editura Humanitas, București, 1998, p. 104 (n. tr.)].

hul Sfânt, pe care, potrivit lui Lossky, teologia latină îl ignoră în parte, acest pas poate și trebuie să fie săvârșit încă din timpul vieții, în această lume, care n-are nevoie de morală spre a fi îndumnezeită. Când Augustin afirma: *Dilige et fac quod vis**, el se gândea la o stare excepțională, pe care puțini oameni o pot atinge și în care, într-adevăr, morala virtuților se evaporă ca urmare a iubirii milostive desăvârșite. Această morală comună devine mai puțin necesară ca urmare a faptului că orice creștin are acces mai lesne la mistica întru Dumnezeu făgăduită de ortodoxie.

Sfântul Grigorie Palamas, teolog din secolul al XIV-lea a cărui doctrină a fost canonizată în Răsărit, știe că Dumnezeu nu poate fi cunoscut și că nu se poate participa la esența lui. Dar el distinge în Dumnezeu esența și „energiile“, iradierile, splendorile emenate de esență, îndreptate către oameni și care oferă omenirii darul participării prin har la unicitatea lui Dumnezeu. Prin Fiu și prin Duh, prin har necreat (în teologia latină harul e creat, în Răsărit, nu), omul are acces încă din această lume la premisele îndumnezeirii ultime. Duhul conferă o facultate supranaturală pentru a-l vedea pe Dumnezeu. „Această facultate – scrie Palamas – devine toată lumină și absoarbe ceea ce vede; ea se unește fără amestec, fiind lumină; când privește ceea ce vede, tot lumină privește, iar când privește mijlocul folosit pentru a vedea, tot lumină privește; în asta constă uniunea; ca toate să fie una, astfel încât cel care vede să nu poate deosebi nici mijlocul, nici scopul, nici esența, ci să aibă doar

* Iubește și fă ce vrei (lat.) (n. tr.).

conștiința că e lumină și să vadă o lumină distinctă de orice făptură.”¹

Ce este această lumină? E lumina pe care o răspândea Cristos în momentul Schimbării la Față de pe Muntele Tabor. Evanghelia relatează că apostolii Petru, Iacob și Ioan l-au însoțit pe Isus pe un munte înalt: „El S-a schimbat la față înaintea lor; fața Lui a strălucit ca soarele și hainele I s-au făcut albe ca lumina.” Această lumină „necreată” poate fi primită de oameni. Ei pot nu doar s-o vadă, precum apostolii, ci și să se umple de ea, în trup și suflet; atunci devin Dumnezeu potrivit energiilor (care sunt Dumnezeu), rămânând totuși infinit de departe de Dumnezeu potrivit esenței incognoscibile.

Un sfânt rus foarte venerat, Serafim din Sarov, îi spunea discipolului său Motovilov: „Dragul meu, în clipa asta suntem amândoi în Duhul lui Dumnezeu... De ce nu vrei să mă privești?» «Nu te pot privi, Părinte, i-am răspuns, ochii tăi aruncă fulgere, chipul tău s-a făcut mai strălucitor ca soarele, și mă dor ochii când te privesc.» «Nu te teme, spuse, în clipa asta ești și tu prezent în desăvârșirea Duhului lui Dumnezeu; altfel nu m-ai putea vedea cum mă vezi.» Și, aplecându-se către mine, îmi spuse în șoaptă la ureche: «Mulțumește-i Domnului Dumnezeu pentru nesfârșita bunătate pe care ne-o arată. Cum ai văzut, nici măcar n-am făcut semnul crucii; a fost de-ajuns să-L rog pe Dumnezeu în gând, în inima mea, spunând limpede: Doamne, fă-l vrednic să vadă limpede cu ochii trupului această pogorâre a Duhului Tău, cu

1. J. Meyendorff, *Saint Grégoire Palamas et la mystique orthodoxe*, Paris, 1959, p. 105.

care-i miluiești pe slujitorii Tăi când binevoiești să le apari în lumina orbitoare a slavei Tale.»“ Atunci, Motovilov „nu mai vede decât lumina strălucitoare ce se răspândește la câțiva stânjeni împrejur, luminând cu strălucirea ei poiana acoperită de zăpadă și fulgii albi de nea care cad neconținut“.¹

Ca un contrapunct la aceste clipe sublime, lui Kostas Papaioannou îi plăcea să povestească următoarea anecdotă: Psellos, eminent învățat care a ocupat cele mai înalte funcții la Constantinopol, printre care și pe aceea de Patriarh, îi spunea în esență tânărului împărat Mihail: „Acum nu mai vezi lumina simțurilor, ci o vezi mai limpede pe aceea a spiritului; mai mult, acum ești în măsură să contempli lumina infinit mai înaltă decât lumina creată a simțurilor și a spiritului, lumina necreată de pe Muntele Tabor.“ Asta după ce pusese să i se scoată ochii!

1. *Ibid.*, p. 167.

Ortodoxia rusă

Teologia ortodoxă e subtilă. Ea se sprijină pe patrologia greacă, mai diversificată decât cea latină și mai dificil de interpretat. Greu de sperat deci că poate fi primită direct de un popor multă vreme analfabet. De altfel, potrivit lui Florovsky, ea era destul de prost predată în academiile teologice rusești.¹ Începând cu Petru cel Mare, împărații vegheau ca Biserica să rămână supusă, impunându-i o disciplină al cărei model era disciplina Bisericilor din Prusia și Suedia. Frânturi de teologie protestantă s-au amestecat cu doctrina ortodoxă. Cu toate astea, ortodoxia este un liant pentru poporul rus. Ea reprezenta un principiu de unitate și în Imperiul Bizantin. În ortodoxie, sentimentul de comuniune e chiar mai puternic în rândul poporului decât în rândul conducătorilor. Poporul, condus de călugări care-l inspiră și-l reprezintă, este întotdeauna mai intransigent în materie de dogmă și de disciplină decât împăratul și înalta ierarhie ecle-

1. G. Florovsky, *Les Voies de la théologie russe*, Paris, 2001. Procurorul Sfântului Sinod, Konstantin Pobedonostev, exercita o cenzură severă asupra învățământului. Studiarea cărților „eretice“ era interzisă. După el, Rusia „era o pustietate înghețată pe întinsul căreia se plimba un om rău“ (p. 378).

ziastică.¹ „Poporul are un soi de înțelegere concretă, nemijlocită a dogmei și știe întotdeauna din instinct când este cu adevărat amenințată; el nu pregetă să se mobilizeze pentru a o apăra, inclusiv prin forță.”² În fond, poporul condus de călugări a determinat eșecul Unirii Bisericilor, proclamată la Florența în 1439. Revenit de la Florența la Moscova, mitropolitul rus Isidor a fost imediat întemnițat. Marele Cneaz n-a avut decât de câștigat.

Conștiința că a fi rus și a fi ortodox reprezintă unul și același lucru este încă vie, fiind invocată mai mult ca niciodată după șaptezeci de ani de comunism. Soljenițin nu poate accepta ca un rus să părăsească ortodoxia pentru o altă confesiune creștină fără a fi obligat să renunțe totodată la calitatea de rus. Este și poziția de azi a patriarhului Kiril, puternic sprijinită de Putin și de statul rus. Cine merge la altă Biserică este eretic, iar ereticii nu erau tolerați în imperiul răsăritean. Ba e chiar trădător de patrie. Prințul Gagarin, care a devenit iezuit la mijlocul secolului al XIX-lea, a avut parte de această amară experiență.³

1. „În Bizanț, mediul mănăstiresc nu manifestă decât dispreț pentru Biserica seculară și pentru compromisurile ei cu puterea profană [...]; având drept fundament accesul tuturor la Dumnezeu, el îngăduie oricând repudierea ierarhiei sub pretextul inspirației divine.” Călugării au avut câștig de cauză începând din secolul al XIV-lea. A. Ducellier, *Le Drame de Byzance*, Paris, 1976, p. 208.

2. A Ducellier, *ibid.*, p. 187. Zidul lui *Filioque* constituie o graniță ce poate fi comparată cu sentimentul musulman al *Ummei*.

3. *Journal du prince Ivan S. Gagarine*, ediție întocmită de F. Rouleau și Mireille Chmelewsky, introducere de F. Rouleau, Paris, 1910. Tânărul diplomat convertit la catolicism și devenit iezuit a fost în dispută cu statul rus.

Totuși sunt puține șanse ca mujicul rus de atunci sau cetățeanul de azi să fi știut vreodată cum stau lucrurile cu *Filioque* și cu purcederea Duhului Sfânt numai de la Tatăl. Este bine cunoscut faptul că poporul introduce în sfânta religie ortodoxă nenumărate superstiții, care sunt perfect tolerate de autorități și se îmbină cu pietatea lui. Cu condiția să-și găsească locul în religia națională, iar spiritul dominant al ortodoxiei să rămână neștirbit.

Acest spirit este insuflat și menținut în rândul poporului prin două mijloace: liturghia și icoana.

„Măreția și frumusețea mistică a cultului ortodox lucrează asupra inteligenței, sentimentului și imaginației tuturor celor ce sunt prezenți la săvârșirea lui. O veche legendă spune că rușii, strămoșii noștri, care căutau adevărata credință și care asistau la o slujbă în Sfânta Sofia din Constantinopol, au declarat apoi că nu știau unde se află – pe pământ sau în ceruri.”¹ Acesta este într-adevăr scopul liturghiei: ea îl transportă pe participant în ceruri și reprezintă fundamentul ortodoxiei, punând bazele concrete ale îndumnezeirii. Frumusețea ei este slava lui Dumnezeu care umple templul. Predica sau edificarea credinciosului ocupă un loc modest în raport cu plăcutul sentiment al „dulceții Bisericii”. Liturghia nu este doar o comemorare, ci și o actualizare și o rețrăire a evenimentelor creștine. În noaptea de Crăciun, nu se amintește doar de nașterea lui Cristos, ci Cristos însuși se naște cu

1. S. Boulgakoff, *L'Orthodoxie*, Paris, 1932, p. 192 [Serghei Bulgakov, *Ortodoxia*, trad. rom. de Nicolae Grosu, Editura Paideia, București, 1997, p. 153 (n. tr.)].

adevărat în chip misterios. Și tot așa învie de Paști. „Adevărat a înviat“, își spun cu bucurie credincioșii, îmbrățișându-se. „Sub cupola ortodoxă, care este mai joasă, care adună și reunește, simți că locuiești în casa Tatălui, după uniunea realizată între divin și uman. Acesta este sentimentul fundamental al ortodoxiei, care se oglindește imediat în cultul său. Cultul ortodox în întregime este mărturia și realizarea acestei concepții de viață, a cunoașterii intime, a umanizării ori a întrupării lui Dumnezeu, încununată de Înviere. Grație acestui sentiment, ortodoxia posedă cu adevărat cunoașterea și bucuria.“¹

Un teolog catolic binevoitor observă totuși: „Atmosfera liturghiei, care alcătuiește fundalul pietății, care furnizează sentimentul de comuniune cu realitățile divine, este, prea adesea poate, înșelătoare: ea duce la confuzia dintre emoția religioasă – fie ea chiar profundă și sinceră – și substanța vieții trăite în har, milostenia care cuprinde întreaga voință.“²

Capacitatea subiectivă de transfigurare pe care o săvârșește liturghia nu poate dăinui decât dacă ritul e respectat în cele mai mici detalii și are o formă absolut fixă. Acest rit provine de la Sfântul Ioan Gură de Aur și din marile mănăstiri bizantine ale Sfântului Sava sau ale Sfântului Teodor Studitul. El este îndeplinit cu o mare grijă pentru detalii. Slujba, compusă inițial pentru călugări, e foarte lungă. Asistența o ritmează închinându-se și făcând numeroase mătăanii, iar dacă e în stare o însoțește cu imnuri. Imnul heruvimilor sau imnul acatist exercită o vrajă irezistibilă.

1. *Ibid.*, p. 186.

2. M.J. Le Guillou, *L'Esprit de l'orthodoxie grecque et russe*, Paris, 1961, p. 69.

La vecernii, la utrenii strălucesc aceleași splendori psihedelice.¹

Poporul rus nu are o educație bazată pe concepte în privința religiei sale. Ar fi și inutil, dat fiind că are acces la realitățile religioase în chip nemijlocit, doar privindu-le. Forța emoțională ține loc de cunoaștere. În general, preoții au un bagaj teologic și filozofic sărac, dar li se cere să săvârșească liturghia în chip ireproșabil. Creștinul trăiește pe două planuri: ca înger în biserică, iar pe pământ, ca om a cărui atitudine morală e mai puțin prețuită decât capacitatea de a se înduioșa și decât darul lacrimilor.

Slujba îi amintește mereu credinciosului, în chip concret, condiția sa de păcătos.

Formula „Doamne, miluiește“ e repetată mereu de-a lungul ei. Cufundându-se în liturghie, credincio-

1. Potrivit tradiției ruse din *Cronica vremilor trecute*, în 989 Sfântul Vladimir a ales să-și boteze poporul în tradiția Bisericii Bizantine mai degrabă decât în cea a Bisericii Romane datorită splendorii liturghiei sale: „Nu mai știam dacă suntem pe pământ sau în ceruri. Într-adevăr nu există pe pământ nici un spectacol de-o asemenea frumusețe, atât de mare, că nici n-o putem povesti, știm doar că aici Dumnezeu sălășluiește printre oameni și că slujba lor e superioară celei din alte ținuturi.“ Cf. V. Vodoff, *Naissance de la chrétienté russe*, Paris, 1988, p. 65. În ortodoxie, frumusețea este esențială pentru liturghie. Liturghia Bisericii Catolice avea și ea frumusețea ei și ar fi primejdios pentru ea dacă ar lăsa să dăinuie un deficit de frumusețe în raport cu liturghia ortodoxă. Acesta pare să se fi instalat în ultimii cincizeci de ani. Auzim adesea citată cu emfază următoarea sentință a lui Dostoievski: „Frumusețea va salva lumea.“ Formulă impresionantă, dar goală de conținut. Frumusețea nu va salva lumea. Dar nici urâtenia nu o va face.

sul are sentimentul că e iertat și că se scaldă în îndurarea lui Cristos. Maslova, prostituata din *Învierea* lui Tolstoi, e zărită de prințul Nehliudov rugându-se smerită în fumul de lumânări și de tămâie la slujba din dimineața Paștilor. Ea îi apare ca o sfântă răspândind lumina necreată, deși Tolstoi însuși, străin de practicile și credințele Bisericii Ortodoxe, ar fi respins această interpretare. La ieșirea din biserică, e fără îndoială de dorit să te silești a făptui binele, dar lucrul cel mai important este să păstrezi viu sentimentul că ești păcătos, ba chiar să păcătuiești în continuare, pentru a-ți întări convingerea. În spectrul larg al varietăților creștinismului, ne aflăm aici la extrema opusă a cultului calvinist. În Noua Anglie, Maslova, prostituată recunoscută ca păcătoasă, menită oprobriului, n-ar fi fost acceptată în adunarea *sfinților* meniți mântuirii, al căror efort ascetic nu trebuie nicicând să slăbească.

Odată cu icoana, lumea transfigurată pătrunde în căminul familial. Într-un colț al izbei, numit „colțul roșu“, sau mai degrabă „colțul mândru“*, icoana, luminată adesea de o lumânare, este mereu prezentă, orânduiește totul, veghează. „Trebuinta de a avea înaintea ochilor o icoană decurge din caracterul concret al sentimentului religios, care adesea nu poate să se satisfacă din singura contemplație duhovnicească și care caută să se apropie de divinitate în mod

* *Krasnîi ugol*: epitetul *krasnîi* înseamnă în limba rusă modernă „roșu“, dar în textele folclorice înseamnă și „mândru, nespus de frumos“ (cf. și *prekrasnîi*, cu sensul de „minunat“) (n. tr.).

imediat.¹ Icoana e sfințită. Ritul sfințirii sale stabilește o legătură între ceea ce e reprezentat și reprezentarea însăși. „Grație binecuvântării icoanei lui Cristos, se săvârșește o întâlnire tainică a credinciosului cu Cristos. Se întâmplă la fel cu icoanele Fecioarei și ale sfinților.”² „Prin puterea acestei prezențe pline de har, icoana poate să aducă ajutor, iar în acest înțeles orice icoană sfințită este în principiu miraculoasă.”³ Ea nu urmărește să reprezinte lumea aceasta, ci lumea cealaltă, lumea învierii, zugrăvind cu exactitate, potrivit unor canoane foarte stricte, realitățile cerești.

Lumina este sufletul icoanei. Fundalul de aur se numește în rusește *svet*, adică lumină. Despre ce lumină e vorba?

Se știa încă de la Plotin că lumina transmite lucrurilor bunătate și frumusețe. Iată de ce opoziția clasică ordine—dezordine a lăsat locul opoziției lumină—întuneric. Lumina smulge materia din natura sa întunecată. Dar lumina naturală este materială și creată. Ea devine întuneric în comparație cu lumina inteligibilă, iar aceasta, la rândul ei, devine întuneric în comparație cu lumina răspândită de energiile Dumnezeuului incognoscibil. Această răsturnare a luminii create în întuneric supraluminos e explicită în icoanele Schimbării la Față. Cristos este reprezentat în centrul unei aureole cu trei cercuri concentrice, lumina cercului exterior fiind cea mai strălucitoare. Pe

1. S. Boulgakoff, *op. cit.*, p. 196 [trad. rom. cit., p. 156 (n. tr.)].

2. *Ibid.*

3. *Ibid.*, p. 72 [trad. rom. cit., pp. 156–157 (n. tr.)].

măsură ce privirea se îndreaptă spre centrul divin, albastrul deschis devine mai închis, ajungând în cele din urmă albastru aproape negru, străbătut de cărări de aur, până la albul pur al cămășii lui Cristos. Pentru a ajunge la această lumină, trebuie să treci prin întuneric. Greșeala – erezia – ar fi de a crede că trebuie să treci prin păcat. E o erezie în care s-a căzut adesea.

Să încercăm să recapitulăm. Am schițat sumar caracteristicile teologiei mistice a Bisericii răsăritene și ale Bisericii ruse în particular. Mistic trebuie înțeles aici într-un sens precis. Nu e vorba despre o experiență psihologică particulară, desprinsă de obiectul ei, care e transcendent față de conștiința celui ce trăiește experiența în cauză. Acesta este sensul cuvântului în epoca modernă și de aceea vorbim în mod curent despre mistica buddhistă, musulmană sau *new age*. Cuvântul, pe care cei vechi nu-l foloseau decât pentru a desemna riturile de inițiere în „mistere“ ascunse pentru profani, a apărut pentru prima dată la Pseudo-Dionisie. Apoi a fost folosit curent de Părinții generațiilor următoare pentru a caracteriza drept „teologie mistică“ cunoașterea lui Dumnezeu dezvăluită prin Cristos, dobândită prin meditația asupra Scripturilor și întâlnită în oficierea liturghiei. Această cunoaștere nu reprezintă câtuși de puțin o stare sufletească, extaze, viziuni și alte fenomene psihologice extraordinare. Ea nu e nimic altceva, în principiu, decât deplina înflorire a harului dobândit prin taina botezului și dezvoltat apoi prin celelalte taine și prin nevoințele milosteniei divine revărsate în toate

inimile de Duhul Sfânt. Iată care este, în sens propriu, mistica creștină, exprimată de Sfântul Pavel atunci când spunea: „Nu mai trăiesc eu, ci Cristos trăiește în mine.“ În acest sens propriu, tradiția catolică nu spune altceva decât tradiția ortodoxă. Tot ce am întâlnit până aici este în totalitate conform cu credința comună.

Viața ortodoxă

Și totuși! Ceea ce-i uimește pe latini este concentrarea asupra misticii, până la absorbirea sau polarizarea întregii vieți, nu doar a celei creștine, ci a vieții umane în general.

Efortul de a dobândi viziunea lui Dumnezeu orientează filozofia rusă, care nu e riguros despărțită de teologie. Majoritatea filozofilor ruși sunt de fapt teologi. Chiar ei își numesc filozofia *relighioznaia filosofia*. Viața morală e subordonată contemplării concrete a misterelelor. Importanța ei scade, iar autonomia ei se restrânge. Arta se limitează la reprezentarea lucrurilor divine, *invisibilia* pe care icoana le face să devină prezente, pierzându-și orice interes de a reprezenta *visibilia*, respectiv ansamblul lumii naturale. Câmpul magnetic prea puternic al misticii îl smulge pe om din această lume, sau măcar îi dă iluzia că o face.

Străinii au fost mereu surprinși de contradicțiile între care se zbate rusul.¹ Au fost uimiți de pietatea lui, de accesele lui de blândețe, de generozitate, de detașarea cu care privește bunurile lumești. Pe de altă parte, au fost uimiți de brutalitatea lui, de accesele

1. Nu orice rus, bineînțeles!

de cruzime, de lăcomia și de tâlhăriile lui, de dezgustul său de viață și de sine. De materialismul, ca și de spiritualismul său. De naivitatea, încrederea, viclenia și trădările sale. Înger și fiară deopotrivă, căruia îi vine greu să se așeze în intervalul omenescului dintre ele. Pe scurt, uimiți de extremismul său, în rău, ca și în bine.

Rusul, sau cel puțin literatura rusă se mândrește cu aceste contradicții. Ea privește cu dispreț viața cumpănită, stilul „burghez” rezonabil, care o dezgustă. Literatura de stânga, Herzen de pildă, și literatura de dreapta, Dostoievski de pildă, exaltă „sufletul larg” al rusului, pradă marilor oscilații. De aceea se bucură Rusia că nu e în Europa, din care se simte exclusă prin natura, ca și prin harul său. Și tot de aceea invidiază în sinea sa ordinea europeană, pe care o blestemă cu glas tare.

Se întâmplă adesea să vezi un rus tăvălindu-se în noroi, chiar și în fața străinilor. Asta nu înseamnă însă cătuși de puțin că renunță la superioritatea sa ontologică în ordine creștină, căci conștiința vie a calității sale de păcătos îl apropie de comuniunea cu Tatăl prin intermediul Duhului. Și cum numai asta contează, oricât de jos ar cădea, el se simte pe planul misticii mai presus decât străinul căldicel, cu virtutea lui inutilă.

În această conștiință religioasă, Dumnezeu e accesibil oricărui suflet ortodox. Dar faptul că e accesibil în principiu nu înseamnă că e și în fapt. Concentrarea asupra misticii nu duce de la sine la contemplarea luminii necreate. Dă numai impresia că o face. Credinciosul intră în teatralitatea acestei contemplații în care se complăce. Când se cufundă în splendoarea

liturghiei, când se închină de mii de ori în fața icoanei, când plânge și se lovește cu pumnii în piept din pricina abjecției sale, rusul se află într-o stare care rămâne una de ordin subiectiv sau pur și simplu sentimental. El trăiește intens clipa prezentă, se cufundă în rolul său, se înduioșează. Crede că este cu adevărat personajul pe care-l joacă.

Când se află însă față în față cu datoriile vieții, descoperă că e extrem de neajutorat. Îi lipsește *habitus*-ul moral, pe care nu l-a dobândit, pentru că, sperând să aibă viziunea divinului, i-a nesocotit valoarea. Îi lipsește exercițiul, pentru că speră că se poate lipsi de el, odată ce prin contemplație a întrezărit o scurtătură ce-l poate duce în același loc.

Nerăbdarea mistică l-a făcut să creadă că totul poate fi cunoscut fără învățătură. Rusul e mereu mândru că a dobândit rezultate extraordinare (clopotul colosal, tunul uriaș din vremea țarilor, victoria asupra Germaniei, sputnicul) prin mijloace relativ primitive. Mujicul ignorant și inspirat realizează lucruri miraculoase și îl dă gata pe adversarul său uluit: este o temă comună a literaturii și cinematografului.

Călugării se pregătesc să primească viziunea prin procedeele stabilite de Sfântul Grigorie Palamas, re-luate și exemplificate în *Filocalia rugăciunii inimii*¹.

1. E vorba despre un in-folio grecesc apărut la Veneția în 1782 sub titlul *Filocalia sfinților neptici culeasă de la sfinții teofori...*, prin generozitatea unui principe român și strădania comună a unui episcop, Macarie din Corint, și a unui călugăr de la Sfântul Munte, Nicodim Hagioritul. Ea a fost tradusă în slavonă de un călugăr moldovean, Paisie Velicicovschi, și a apărut la Sankt-Petersburg în 1793. Era citită la mănăstirea de la Optino la care Kireevski și Dostoievski mergeau uneori.

E vorba despre repetarea „rugăciunii lui Isus“, ritmată de controlul simultan al respirației.¹ Se întâmplă ca viziunea să nu se producă, ba chiar în general nu se produce. Decepția este atunci enormă. Totul a fost făcut potrivit unicei cerințe. În același timp însă, mediațiile căii către divin cultivate de latini, știința teologică, autonomia filozofiei, retorica, observația științifică, respectarea dreptului au fost refuzate. Sunt tocmai lucrurile pe baza cărora s-a construit Occidentul și care-i constituie temelia și programul de educație.

Dar adevărul? În rusește există două cuvinte care-l desemnează. *Pravda* înseamnă nu numai adevăr, ci și dreptate și în cele din urmă respectarea poruncilor lui Dumnezeu, care este primul izvor al adevărului și dreptății. *Istina* înseamnă adevărul pozitiv, factual, aflat înaintea ochilor, verificabil. *Istina* e mai puțin nobil ca *pravda*. Deformarea adevărului comun, *istina*, e lipsită de importanță, întrucât deasupra lui *pravda* strălucește ca supremă instanță de recurs. Și, așa cum au remarcat străinii, tocmai din pricina asta în Rusia se minte cu sinceritate, se minte din toată inima. Rușii nu mai știu care e adevărul, fiindcă adecvarea cuvântului la lucruri așa cum sunt și cum s-au petrecut – ceea ce noi numim în mod curent adevăr – poate fi subsumată în registrul total diferit al unui alt adevăr, mai elevat. Și unde se află acest adevăr, dacă nu în regiuni inaccesibile celui care e mințit? Regiune inaccesibilă chiar și mincinosului, regiune doar virtuală, de neatins în fapt. Aici se află,

1. Rugăciunea sună astfel: „Doamne Isuse Cristoase, Fiul lui Dumnezeu, miluiește-mă pe mine, păcătosul.“

dacă ipoteza mea se susține, rădăcina reduplicării realităților și a minciunii ontologice despre care vorbeam înainte.

Acum trebuie să descriem felul în care toate acestea s-au înscris în istorie.

III
ISTORIA

Sfânta Rusie

Fundamentul religios al Rusiei a fost stabilit de Bizanț. Împrejurările istorice l-au modificat, dar nu l-au deșrădăcinat. Rusia a fost multă vreme o țară slabă și expusă. Nu atât ofensivelor Occidentului, care în general a lăsat-o să-și ducă viața liniștit în pădurile sale. Istoriografia naționalistă exagerează mult primejdia occidentală. Polonia e privită ca agresor, deși în general s-a mulțumit să-și apere granițele, cu excepția aventurii nefericite din 1610, când, profitând de prăbușirea statului moscovit, cunoscută sub numele de „Timpurile Tulburi“, Polonia a ocupat pentru scurtă vreme Moscova. Dar episodul e umflat pentru că, așa cum cred rușii, pământul lor a fost amenințat atunci de o primejdie supremă: convertirea la catolicism. De aceea Soljenițin consideră că atacul polonez, încărcat de amenințarea unei schimbări „genetice“, este în sine mult mai grav decât invaziile mongole care lăseau neatins structurile religioase fundamentale ale țării. În mod normal, polonezii și suedezii nu făceau decât să respingă, fără probleme, incursiunile armatelor rusești prost echipate și nedisciplinate.

Dinspre stepă însă, presiunea a fost continuă și a durat secole. Invadatorii se numesc pecenegi, kazari,

cumani, mongoli, tătari și, sub aceste nume diferite, țin de același tip turco-mongol și de modul său de viață: crescători de vite seminomazi, dușmani firești ai agricultorilor sedentari. Ei au atacat ținuturile rușești de la est sau de la sud, începând din 915, anul primului atac al pecenegilor, până în 1571, când hanul Ghirai, venit din Crimeea, a cucerit și a incendiat Moscova. Excelenți călăreți și războinici, temeinic organizați, ei nu ocupau teritoriile cu adevărat. Nu erau suficient de numeroși pentru asta; dar adunau hoarde imense de robi, treceau satele și târgurile prin foc și sabie și percepeau un greu tribut.¹ Vreme de două secole, l-au ținut sub jugul lor pe marele cneaz al Moscovei, transformându-l într-un soi de vizir și imprimând un stil tătar guvernării sale locale. I-au facilitat însă înfrângerea principilor rivali din centrul Rusiei. Statul rus și-a redobândit independența spre sfârșitul secolului al XIV-lea, dar pentru a stăvili atacurile tătarilor, extrem de impetuoși, a fost nevoit să desfășoare lungi linii de apărare întărite cu baraje din pari și să întrețină o armată mult mai numeroasă decât cele ale bogatelor state europene. Absolutismul moscovit ia naștere automat din acest contrast între barbaria și sărăcia poporului rus

1. Un celebru film rusesc, *Andrei Rubliov* al lui A. Tarkovski, zugrăvește superioritatea călăreților tătari, care încalecă pe șei ușoare cu scări scurte și folosesc drept zăbală o împletitură care nu rănește botul calului. În raidurile lor, toți călăreții au câte doi cai, unul pentru drum și celălalt păstrat proaspăt pentru luptă. Sunt maeștri în mănuierea arcului de corn, care lansează săgeți mortale la peste 100 de metri. Țăranii se tăvălesc în noroi la picioarele lor. Totuși, unul dintre ei reușește să toarne un clopot uriaș.

și amenințarea constantă pe care o reprezenta invazia popoarelor de stepă.

În această atmosferă și-a căpătat ortodoxia rusă trăsăturile specifice. Importantă este însă fuziunea dintre tema religioasă și cea națională (cuvântul *narodnîi* ar fi tradus mai exact prin germanul *völkisch* decât prin franțuzescul *national*) sub stăpânirea unei autocrații despotice.

Exceptând Țara Sfântă, nici o altă țară din lume n-a îndrăznit să-și atribuie calificativul de *sfântă*. Expresia „Sfânta Rusie“ așază un nimb de sfințenie deopotrivă asupra pământului rusesc, a poporului și a statului rus. Să-i urmărim istoria.¹

Potrivit vechilor cronicari, Rusia a adoptat târziu credința creștină, dar a primit-o cu o asemenea fervoare și cu o asemenea sinceritate, încât se socotește pe sine drept țara cea mai iubită de Cristos și cea mai binecuvântată. Sub jugul tătar, sau în luptă cu el, mai mulți cneji au pierit, fiind imediat declarați martiri ai credinței. În secolul al XV-lea, marele cneaz Vassili II s-a văzut însă nevoit să apere credința în fața unui dușman mult mai rău decât păgânii: Roma, cu care patriarhii ortodocși s-au aliat la Conciliul de la Florența din 1439. Această unificare a lumii creștine în fața iminentei cuceriri a Constantinopolului s-a făcut sub presiunea Bisericii Latine, iar grecii n-au acceptat-o decât călcându-și pe inimă. Când mitropolitul Moscovei s-a întors în țară și a anunțat rezultatul conciliului, a fost imediat destituit

1. Alexander V. Soloviev, *Holy Russia, The History of a Religious-Social Idea*, Gravenhage, 1959.

și arestat.¹ Așa se face că Rusia a socotit căderea Constantinopolului drept o pedeapsă divină. Numai Rusia, „strălucitoare și sfântă“, potrivit termenilor din *Discursul împotriva latinilor*, rămânea citadela adevăratei credințe. Căsătoria țarului Ivan III cu Sofia Paleolog s-a încheiat sub auspiciile Romei, care spera să atragă Rusia în cruciada împotriva turcilor. La Moscova însă, lucrurile n-au fost interpretate așa, ci mai degrabă ca o nouă responsabilitate a Rusiei, cea de moștenitoare a Constantinopolului. Se apropia anul 7000 (respectiv 1492, potrivit calendarului actual), iar credința în venirea Anticristului era atât de puternică, încât bisericile n-au mai împărțit ca de obicei poruncile pascale (*paschalia*).² Anul a trecut și, în loc de sfârșitul lumii, a avut loc suirea pe tron a marelui cneaz Ivan Vasilievici, *autocrat* al întregii Rusii, după modelul împăratului Constantin, și al Moscovei, privită ca un nou Constantinopol sau chiar ca o nouă Romă.

La cumpăna dintre secolele al XV-lea și al XVI-lea, mitul s-a consolidat. I s-au adăugat legende, precum cea a Sfântului Andrei, „primul chemat între apostoli“, care a călătorit în ținuturile rusești și le-a evanghelizat; sau legenda unui *klobuk* (comănac) alb, ajuns în chip miraculos în Rusia. În această atmosferă s-au făcut auzite faimoasele sentințe ale călugărului Filotei din Pskov: „Două Rome s-au prăbușit, dar a treia stă în picioare și nu va mai exista o a patra.“ „În toată

1. Isidor era grec. Marele Cneaz a numit în locul lui un rus. El urmărea să obțină autocefalia Bisericii ruse, dobândită ceva mai târziu.

2. Ca și în Bizanț, rușii țineau socoteala timpului începând de la facerea lumii.

lumea există un singur țar creștin, țarul întregii Rusii.“ Începând de acum, ideologia autocrației rusești e stabilită. Misiunea țarului devine aceea de a extinde granițele domniei ortodoxe. El nu are de dat socoteală în fața oamenilor, ci doar în fața lui Dumnezeu. A te opune țarului înseamnă a te ridica împotriva lui Dumnezeu.

Rezultatul a fost că statul rus s-a transformat în sectă. Niciodată întâia sau cea de-a doua Romă nu s-au considerat unice pe lume și singure depozitare ale legitimității. Vreme de două secole, Rusia s-a închis față de exterior. Nici catolicii, nici evreii nu aveau dreptul să locuiască pe teritoriul ei. Pentru europeni, Rusia rămâne o zonă neexplorată, deși ne aflăm în perioada marilor descoperiri geografice. La Vatican se pot vedea hărți foarte detaliate din secolul al XVI-lea reprezentând Europa, America sau Asia. Rusia este însă o pată albă. Ideea de frontieră care nu trebuie încălcată nici într-un sens, nici în celălalt, idee moștenită de la Imperiul mongol, se încarcă cu o valoare religioasă, devenind o barieră de puritate și mai rigidă. Câțiva negustori străini reușesc totuși să pătrundă acolo. Sunt izolați într-un cartier special al Moscovei și supravegheați îndeaproape.

„Ivan cel Groaznic [...] ne poartă prin toate cotloanele psihologiei. Deopotrivă de complex în nebunia ca și în politica lui, făcând din domnia și, până la un punct, din țara sa un model de coșmar, prototipul unui delir tumultuos și inepuizabil, amestec de Mongolie și Bizanț, întrunind calități și defecte de han și de bazileu, monstru încercat de furii infernale și de melancolii sordide, sfâșiat între gustul sângelui și al

căinței, de-o veselie sporită și încununată de rânjet – omul acesta avea pasiunea crimei.”¹

Dacă luăm în considerare conținutul lor literal, doctrinele statului rus nu reprezintă o excepție. Regele Henric VIII al Angliei avea idei asemănătoare. Ele se sprijină pe textele Sfântului Pavel (*Omni potestas a Deo**) și pe legi ale Imperiului Roman citate de toți principii Europei pentru a-și întemeia legitimitatea. Tulburător este însă modul în care sunt întrebuințate de Ivan cel Groaznic pentru a justifica măcelurile demente, de o amploare nemaiîntâlnită nu numai în Europa, dar nici în Imperiile otoman, chinez sau persan, și săvârșite asupra propriului popor. Orașul Novgorod, recent cucerit, care avea instituții similare cu cele ale orașelor hanseatice, făcea negoț cu ele și se gândea poate să treacă la uniaticism, a fost nu numai subjugat, ci și nimicit; au fost omorâți de-a valma bărbați, femei și copii.² Ivan IV era contemporan cu Elisabeta I a Angliei și cu Henric III al Franței. Unii dintre regii europeni se făleau cu cunoștințele lor de teologie, Henric VIII sau Iacob I ai Angliei, de pildă. Dar erau atenți să mențină o anumită concordanță între comportamentul lor moral și credința

1. E.M. Cioran, *Histoire et Utopie*, Paris, 1960, p. 42 [*Istorie și utopie*, trad. rom. de Emanoil Marcu, Editura Humanitas, București, 2011, p. 25 (n. tr.)].

* Toată puterea vine de la Dumnezeu (lat.) (n. tr.).

2. *Uniatism*: unii episcopi din vestul Rusiei și din Bielorusia, înspăimântați de evoluția Bisericii sub Ivan cel Groaznic, au acceptat jurisdicția papei în schimbul păstrării obiceiurilor și liturghiei ortodoxe. Biserica „Unită” (astăzi Greco-Catolică) a fost lichidată de mai multe ori de Moscova, sub domnia lui Nicolae I și mai ales sub cea a lui Stalin.

lor creștină. Prăpastia dintre faptele dement criminale ale acestui țar și profesiunea lui de credință ireproșabilă din punct de vedere doctrinar reprezintă un caz-limită de ruptură între cele două registre, uman și divin, ruptură pe care am observat-o deja.

Enorma scrisoare, cu nestăvilitul ei torent de injurii, adresată de Ivan cel Groaznic principelui Kurbski, vinovat de a fi fugit în Polonia pentru a scăpa de mânia țarului, este mărturia unui creștin înfocat. Să vedem câteva citate: „Regii trebuie să se arate prevăzători în toate cele: când blânzi, când cruzi, milostivi și blânzi cu cei buni, hărăzind cruzime și torturi celor păcătoși. [...] Cât despre puterea țarului, ea se exercită prin frică, opreliști și silnicie, îndreptând nebunia celor păcătoși și vicleni prin mijloacele cele mai aspre. [...] Trebuie să înțelegi bine deosebirea dintre viața de pustnic, de călugăr sau de preot și puterea politică. S-ar cuveni oare ca țarul să întoarcă obrazul stâng când e pălmuit pe obrazul drept? [...] Eu știu că cine trăiește în păcat și încalcă înaltele porunci divine nu are parte de chinuri numai pe lumea cealaltă, ci e osândit încă din această lume să bea cupa mâniei Domnului, a dreptei mâinii a lui Dumnezeu, suferind diverse pedepse. [...] Cred deci că eu, robul, voi fi judecat nu numai pentru păcatele mele, cele cu voie sau cele fără de voie, ci și pentru păcatele pe care supușii mei le vor fi săvârșit din pricina delăsării mele.” Nu mai e nimic de adăugat, sau poate doar că această spovedanie sinceră e făcută în fața unei curți a supliciilor, plină de țepe, spânzurători și roți cu care sunt schingiuiți osândiții. Ivan simte însă că e îndreptățit și că-și face doar datoria. Își îndeplinește rolul de țar, sub oblăduirea Sfintei Treimi

și a sfintelor icoane.¹ Datoria lui nu e de a face dreptate, ci de a fi plin de râvnă. El ia asupra lui păcatele supușilor și le pedepsește. Este un Cristos „încruntat” (*iaroe oko*), unul din tipurile icoanelor lui Cristos. De-dublarea între cele două roluri, de călău și de sfânt, e dusă până la monstruozitate, dar nu iese din cadrul a ceea ce putem aștepta de la un țar. La vremea lui, Stalin a comandat un film întru glorificarea lui Ivan: îi pedepsise pe boieri.

Izbitoare este, de asemenea, megalomania. Privită dinspre Occident, China, Persia sau Imperiul Otoman, Rusia nu reprezenta cine știe ce: slab populată, fără orașe de tip european, fără instituții de învățământ.² Iată însă că acest cnezat obscur se autodefinește drept unic moștenitor al Imperiului cezarilor, al lui Carol cel Mare și al lui Iustinian, deși pe cuprinsul său domnesc moravuri barbare, patima băuturii, ignoranța – scandal relativ – și mai ales slăbiciunea militară – scandal absolut, acesta. Mobilizarea forțelor înfăptuită de Ivan cel Groaznic n-a dus decât la înfrângeri succesive, la distrugerea regatului, la criza statului. În ochii lui, răspunzători pentru asta sunt însă propriii săi dușmani: „Fără opoziția voastră blestemată, întreaga Germanie ar fi fost trecută la orto-

1. *Correspondance entre le tsar et le prince Andreï Kurbski passé à l'ennemi*, traducere, introducere și note de Bernard Marchadier, Paris, 2012. Despre țar în chip de Cristos și călău, A. Besançon, *Le Tsarevitch immolé*, Paris, 1967.

2. Există orașe vechi în Rusia, dar ele nu sunt „cetăți”, cum erau orașele medievale din Apus. Sunt centre de putere (garnizoane), de pietate și de pelerinaj (pe lângă mănăstiri). Sunt locuite, precum orașele chinezești, de negustori. Nu au justiție proprie.

doxie în acel an.“ Expansiunea regatului ortodox este, de drept, nelimitată.

Pe un alt front însă, Ivan a obținut succese decisive. Supunând Hanatul din Kazan (1522), a înglobat nobilimea tătară în sistemul ierarhic rusesc. Nobilii tătari s-au convertit pentru a-și păstra domeniile, dar și-au păstrat numele.¹ Țarul își revendică legitimitatea genealogică a hanilor tătari, ca și a împăraților bizantini. Moscova nu e doar noua Romă, ci și noul Sarai, fosta capitală mongolă de pe cursul inferior al Volgăi. Ivan IV a trecut de zidul tătar și a deschis calea cuceririi vastei pustietăți a Siberiei. Într-o înaintare lentă, trupele regulate și auxiliarii cazaci au ajuns, la capătul unui secol, pe malurile Pacificului, schițând o graniță cu China.

Vreme de două secole, pământul rusesc a fost socotit împărăția lui Dumnezeu. În spiritul sectei, el reprezenta societatea perfectă. Totuși, în fața idealului stătea realitatea care, chiar și în ochii rușilor, era înspăimântătoare.

Grozăvia (*grozna*) este primul atribut al țarului. „Toți sunt robi“, îi declară Ivan III unui ambasador englez interesat de statutul supușilor săi. Țarul are dreptul de a-i condamna la moarte. Se povestește că un sfânt l-a întrebat pe Dumnezeu de ce a dăruit poporului un țar călău. Dumnezeu a răspuns: „Fiindcă n-am găsit pe altcineva mai crunt.“ Țarul călău este o pedeapsă pentru păcatele poporului, iar acesta trebuie să-l asculte cu smerenie și să sufere în tăcere. Al doilea atribut este „râvna religioasă“, a cărei expresie

1. Nume precum Turgheniev, Ceaadaev, Iusupov și multe altele sunt de origine tătară.

este liturghia nesfârșită ce ocupă viața țarului moscovit. Țarul săvârșește liturghia, el execută riturile în detaliu, aidoma unui împărat chinez, aidoma clerului său, din care face parte organic, ca vârf al ierarhiei. Un contemporan, Peresvetov, voia ca grozăviei și râvnei să i se adauge dreptatea. El îndrăznește să afirme: „Dacă credinței noastre creștine i s-ar adăuga dreptatea turcilor, chiar și îngerii ar veni să stea de vorbă cu noi.”¹

La încercarea țarului Alexei Mihailovici și a patriarhului său Nikon de a lichida un număr de superstiții prezente în religia populară, de a oferi o versiune mai bună a Scripturilor, o parte a poporului a devenit schismatică. Credincioșii de rit vechi s-au rupt de cetatea sfântă, care în ochii lor nu-i mai aparținea lui Cristos, ci Anticristului. S-au refugiat în păduri, urmăriți și persecutați cu tot zelul de care era în stare statul moscovit.

*Iubiții mei, vă trageți, dar,
În munți, în peșteri;
Iubiții mei, v-ascundeți, dar,
În hăurile-adânci...
Ca să nu mai vedem
Păcatul cel mare al lumii.*²

1. A. Soloviev, *op. cit.*, p. 24.

2. Citat de Pierre Pascal, *Avvakum et les débuts du Ras-kol*, Paris, 1938, p. 557. Credincioșii de rit vechi au recurs cu miile la sinuciderea colectivă. Iată un alt poem: „Nu-i mântuire pe acest pământ, nu-i mântuire! / Întru păcat trăim cu toții, întru păcat! / Doar moartea ne mai poate mântui, doar moartea! / Nici Dumnezeu n-are loc pe pământ, nici Dumnezeu! / Făr' de sfârșit e nebunia lumii, făr' de sfârșit!...” *Ibid.*

Dovada statutului de credincios de rit vechi era semnul crucii tradițional „cu două degete”, iar nu cel „cu trei degete”, pe care voia să-l impună Nikon. Iată cum se adresa patriarhul Ioachim schismaticilor: „Noi nu vă ardem și nu vă schingiuim din pricina felului în care vă închinați sau vă rugați, vă ardem fiindcă ne socotiți eretici, fiindcă nu ascultați de Sfânta Biserică și vă închinați *cum vă place vouă*.”¹ La acea dată se stabilise deja că „simfonia” între țar și patriarh, principiu doctrinar în Imperiul Bizantin, nu mai avea motive să existe. Sinodul Bisericii ruse din 1667 a confirmat că țarul ortodox este deținătorul deplinelor puteri spirituale și temporale. Biserica a devenit oficial un organism de stat. Doar țarului îi revenea acum datoria de a-și călăuzi supușii cu mână de fier spre mântuire, realizând astfel idealul celei de-a treia Rome.²

1. A. Soloviev, *op. cit.*, p. 33.

2. *Ibid.*, p. 37.

Imperiul Rus

„A fost bine plăcut lui Dumnezeu – declara Petru cel Mare, trăgând învățăturile acestui sinod – ca eu să-i conduc deopotrivă pe mireni și pe preoți. Sunt domnitorul lor și totodată patriarhul lor.“ Țarul suprimă, într-adevăr, instituția patriarhală, înlocuind-o cu un corp de funcționari al căror întâi-stătător este un laic.

Petru cel Mare nu mai viza un scop mesianic și religios. Odată cu el, tema Sfintei Rusii (*sviataia Rus'*) dispare pentru mai bine de un secol. Ea supraviețuiește în locuri retrase și în poienile neștiute unde se refugiau credincioșii de rit vechi. Rusia (*Rus'*) și-a schimbat numele: de-acum înainte ea se numește Imperiul Rus (*rossiiskaia imperia*). Țarul preia acum titlul de împărat, pe care treptat i-l recunoaște întreaga Europă, cu excepția papei, care va aștepta până în 1815, socotind că nu poate exista decât un singur împărat, cel al Sfântului Imperiu Roman de națiune germană.¹

Revoluția petroviană își propune scopuri seculare: crearea, după modelul Europei apusene, a unui stat „reglementar“ (expresia este a lui Petru), modern,

1. „Sfântul Imperiu“: în acest caz, adjectivul „sfânt“ nu se leagă de o națiune particulară, ca în „Sfânta Rusie“.

capabil să întrețină o armată competitivă. În general, statul rus adoptă calea modernizării împins de constatarea slăbiciunilor sale militare; așa a făcut în 1861, sub Alexandru II, și mai târziu, sub regimul bolșevic. Pentru a-și îndeplini programul, Petru păstrează și întărește puterea și practicile despotice moștenite de la autocrația moscovită. El spunea: „S-a obținut oare ceva altfel decât prin forță? Răul nu poate fi combătut decât prin cruzime.“ Și s-a ținut de cuvânt. Ar fi putut spune ca Stalin: „Mâna n-o să-mi tremure.“ În chip mai sistematic decât Ivan III, el a făcut din toți supușii săi, inclusiv din nobili și din cler, robi în slujba statului.

În viziunea împăraților de la Sankt-Petersburg, religia ortodoxă e utilă pentru că menține coeziunea imperiului care, extinzându-se către vest, îngloba catolici și evrei, iar către sud și est acapara ținuturile islamului. Dar religia reprezintă în același timp o componentă arhaică ce împiedică pătrunderea ideilor moderne și participarea la civilizația europeană. Corpul ecleziastic este deci pur și simplu menținut neschimbat.¹ Deși depinde total de administrație, el nu poate fi folosit pentru scopuri de învățământ și administrative, așa cum au fost folosiți pastorii în țările luterane: prea îi lipsesc cunoștințele moderne. Educația elitelor este asigurată de instituții laice, în principal de școli militare.² Așa se face că, la sfârșitul

1. Petru cel Mare organiza nenumărate carnavaluri în timpul cărora, printre numeroase obscenități, blesteme și brutalități, religia ortodoxă era luată în derâdere. Influența acestor „orgii“ ridică astăzi multe semne de întrebare.

2. Mai mult chiar decât în cazul acelor *Ritterakademien* germane, școlile militare din secolul al XVIII-lea, mai ales

secolului al XVIII-lea, spiritul Luminilor a putut pătrunde în rândul nobilimii ruse. Și dacă ea mai are încă aspirații religioase, acestea sunt alimentate de ideile pietiste venind din Germania sau de un iluminism ezoteric care pătrunde până și în palatele imperiale, entuziasmându-l pe Alexandru I.

În același secol al XVIII-lea, Europa începe să se intereseze de Rusia. Înainte, n-o cunoștea decât din relatările rarilor călători care își încercaseră norocul în această țară și care o zugrăviseră în culori dintre cele mai sumbre. De data asta însă, Rusia își propunea un program care pentru Europa suna familiar: monarhia administrativă și militară organizată rațional. Pentru europeni, era un program cunoscut. Grila lor de interpretare era modelul statal al lui Ludovic XIV și al lui Colbert, imitat apoi de Suedia și Prusia, iar acum imitat de împărați și împărătese, și în chip glorios de Ecaterina. Acest fapt marca pentru europenii luminați progresul de la vest către est a ceea ce se numea de-acum *civilizație*. Filozofii nu erau întotdeauna absolut neștiutori în privința realităților rusești. Călătorii precum Chappe d'Auteroche îi informaseră despre enorma barbarie care domnea încă acolo. Rousseau a fost unul dintre puținii care și-au pus întrebări cu privire la caracterul artificial al hainei moderne îmbrăcate de Rusia. Cei mai mulți însă, dacă nu cumva erau cumpărați, erau receptivi la caracterul rațional al planului moscovit. „Mirajul ru-

corpul cadeților din armata de uscat, sunt școli de educare a nobilimii în care milităria nu reprezintă decât o parte. Se învață scrima, dansul, o limbă străină. La sfârșitul secolului, internatul pentru nobili al Universității din Moscova îi atrage pe nobilii înlesniți (observație a lui W. Berelowitch).

sesc“ consta atunci în a opune arhaismelor atât de numeroase, atât de greu de justificat și totodată de dezrădăcinat, ale vechii ordini europene prestigiul unei pagini imaculate pe care o putere, despotică fără îndoială, dar eficace, trasa marile căi ale progresului, lăsându-se călăuzită de rațiune.

Împărații de la Sankt-Petersburg păreau să fi aruncat peste bord tot ce era „sfânt“ în vechea Rusie, în special obiectivul mesianic al restaurării universale a adevăratului creștinism. Păstrasera totuși două lucruri: rețeta puterii nelimitate și un alt mesianism, nereligios, cel al dominației neîngrădite. Imperialismul rusesc, sau mai degrabă întinderea uriașă pe care a reușit s-o stăpânească – iată care este de-acum înaintea valoarea transcendentă propusă poporului rus. „Fenomen singular, Rusia avea să-și justifice proiectele expansioniste în numele imensității spațiului ei. «De vreme ce am destul, de ce să nu am *prea* mult?», iată paradoxul implicit al declarațiilor și tăcerilor sale. Convertind infinitul în categorie politică, ea avea să răstoarne conceptul clasic și cadrul tradițional al imperialismului și să trezească în lume o speranță prea mare ca să nu degenereze în angoasă.”¹ Vreme de două secole, harta se tot mărește. Se întinde până în inima Europei, prin anexarea Țărilor Baltice, a Ucrainei și a Poloniei. Imperiul Otoman,

1. E.M. Cioran, *op. cit.*, p. 64 [trad. rom. cit., p. 40 (n. tr.)]. W. Berelowitch îmi atrage atenția că tema întinderii geografice a imperiului apare foarte devreme în propaganda internă și externă a Rusiei, încă din anii 1702–1705, odată cu primele victorii neînsemnate asupra Suediei. În *Istoria lui Petru cel Mare*, Voltaire subliniază că Imperiul Rus e de câteva ori mai întins decât Imperiul Roman la apogeul său.

Imperiul persan încep să fie îmbucătățite. China se apără cu dificultate, cu ajutorul tunurilor construite cu tehnica de turnare pe care au învățat-o de la iezuiți. Prin Alaska, imperiul aproape că se învecinează cu Statele Unite. În Rusia această expansiune neobișnuit de rapidă e socotită de la sine înțeleasă. Ea nu reprezintă o cucerire, ci o unificare. Unificare a ținuturilor rusești, apoi a celor ortodoxe și în cele din urmă a altor ținuturi care au vocația naturală de a face parte din imperiu. Liantul lor, în visul imperialist, nu e teama, ci *iubirea*. Imperiul nu cunoaște margini dinainte stabilite, nu are „frontiere naturale“, cum se spune în Franța.

IV

SLAVOFILISMUL

În 1815, armata rusă se află la Paris. Țarul Alexandru remodelează Europa în spiritul unui misticism iluminist, de care, cu ajutorul lui Metternich și Castlereagh, Talleyrand a știut să profite. Franța ar fi putut ieși mult mai rău din catastrofa Revoluției. Himerele religioase care-i bântuiau pe atunci mintea lui Alexandru I își aveau originea mai degrabă în internaționala pietistă decât în fondul creștin ortodox rusesc. Împăratul citea Fénelon, *Imitatio*, Spener, Sfântul Martin, Eckhartshausen, o literatură care încânta întreaga Europă, dar care în Rusia fusese importată recent.

Ofițerii ruși se comportaseră admirabil în războaiele napoleoniene. Asta demonstra că eforturile împărătesei Ecaterina de a ridica din nimic o nobilime de tip european fuseseră încununată de succes. Altoiul prinsese. Exista acum în Rusia un strat foarte subțire (dar care se va îngroșa cu timpul) alcătuit din câteva mii de familii care trăiau potrivit normelor apusene: citeau, purtau conversații, se comportau civilizată, cunoșteau regulile politeții și ale onoarei. Până la ucazul țarului Petru III, „nobili” puteau fi biciuiți, ceea ce-l făcuse pe Ludovic XV să ezite a-i socoti nobili. Nobilimea știe însă că trăiește pe o insulă plutitoare.

Ea a reușit să se instruiască numai pe spinarea țărănimii, pe care o ținea în stare de iobăgie.¹ Această iobăgie s-a înăsprit de-a lungul întregului secol, astfel încât a reușit să producă mai multe resurse și a permis ridicarea minusculei caste privilegiate a nobilimii deasupra masei ignorante și barbare, achitând nota de plată a instruirii sale.

Statul rus – cel al lui Nicolae I, ca și al tuturor împăraților, cu excepția ultimului, Nicolae II – urmează linia trasată de Petru I. Pentru a moderniza societatea, el n-o lasă să se organizeze singură, ci o strânge în chingile unui sistem autoritar și polițienesc, pe care nu le slăbește decât în scopuri de putere. Armata rusă trebuie să facă față la apus unor armate perfecționate, care dețin o tehnologie, o știință militară și o inițiativă al căror echivalent Rusia trebuie să-l obțină. Statul rus este în continuare prizonierul dilemei lui Petru: „Petru voia ca robul, rămânând rob, să acționeze liber și curajos“ (Kliucevski). Trebuie să facă un compromis, iar variațiunile pe tema acestui compromis alcătuiesc fundalul istoriei moderne a Rusiei. Pentru a obține o armată performantă, țarul Alexandru II eliberează parțial țărănimea din șerbie; pentru același scop, Stalin o readuce în șerbie.

Această nobilime rusă este de-acum capabilă să judece pe cont propriu starea reală a Rusiei. E capabilă să creeze o literatură integral europeană, îm-

1. Ecaterina II a împărțit nobilimii o mare parte a iobagilor coroanei. În fond, „a privatizat mijloacele de producție“. Iobagii trecuți în proprietate privată munceau mai asiduu, mai eficient, permițându-le proprietarilor lor să acceadă mai lesne la normele civilizației.

bibată de influențe franceze, engleze, germane. Problema care o frământă este următoarea: care este valoarea Rusiei în raport cu civilizația europeană? Sau: ce înseamnă să fii rus? Răspunsul a fost dat de trei mari scriitori.

Literatura

Pușkin

Pușkin își expune vederile în poemul simbolic *Călărețul de aramă* (1833). Petersburgul fusese edificat, prin voința lui Petru cel Mare, pe osemintele miilor de muncitori mobilizați în acest scop. Superbul oraș se ridică în mlaștinile ce mărginesc estuarul Nevei. Este poarta către Marea Baltică, deschiderea către acea Europă pe care împăratul voia „s-o ajungă din urmă și s-o depășească“. Din nefericire, orașul este supus unor inundații catastrofale care exprimă răzvrătirea naturii agresate și neîmblânzite. Subiectul poemului este povestea unui mărunț slujbaș căruia o inundație i-a înecat întreaga familie. Pe jumătate scos din minți, el vine să privească statuia ecvestră ridicată de Ecaterina „a doua“ lui Petru „întâiul“, omul „din voia cărui lângă mare / acest oraș a fost durat...“.

*Prin neguri el privea în zare,
Era cumplit și minunat!
Ce gând, ce gând pe a sa frunte!
Ce forță-n el ascunsă vezi!*

*Ce foc în calul ca un munte!...
 Cal mândru, unde galopezi,
 Și unde-ai să-ți cobori copita?
 O, tu, stăpân peste destin!
 Nu tot astfel, în chip deplin,
 Cutezător, creând ursita,
 Trecând prin beznă către cer,
 Spre înălțimi amețitoare
 Cu braț puternic, frâu de fier,
 Ai pus Rusia în picioare?*

Sărmanul smintit îl sfidează și-l blestemă pe *idol*. Zguduit, fuge cu groază din fața lui: „I s-a părut / Că fața țarului temut, / O clipă-aprinsă de mânie, / S-a-ntors încet spre el...” „El fuge; după el, grăbit, / Ca niște tunete zălude / Un greu galop sonor s-aude / Pe caldarâmul zguduit.” Călărețul de aramă a pornit în urmărirea lui.¹

Învățămintele sunt limpezi. Pușkin nu-și face iluzii; „Ce tristă e Rusia noastră”, va spune el într-o bună zi, cu o vorbă devenită proverb. Istoria țării este crudă („plângi, popor înfometat”), dar măreață. Ea cuprinde un destin misterios. Acest destin este lăsat în mâinile suveranului și trebuie acceptat. Pușkin îi atribuie necondiționat țarului cheia destinului rus. Iată ce spune în acest sens eroul lui Boris Godunov: „Doar cu dârzenie vei stăpâni norodul! / [...] / Nu, nu ne este recunoscător norodul. / Fă-i binele, și n-o

1. Traducere în franceză de Louis Martinez, în Alexandre Pouchkine, *Poésies*, Paris, 1994 [„Călărețul de aramă”, trad. rom. de George Lesnea, în *Antologie de poezie rusă. Perioada clasică*, vol. I, Editura Minerva, București, 1987, pp. 135–136 (n. tr.)].

să-ți mulțumească! / Să-l jefuiești, să-l schingiuești, totuna“ (scena XX)*. Louis Martinez spune un lucru admirabil despre poet: „Un discret nimb subversiv lumina însă această siluetă captivă, iar mitul său era cu atât mai prețios: loialitatea și disidența se puteau întâlni la umbra statuii.“¹ Pușkin este un supus loial, pe care chiar modul lui de a vorbi îl face să devină suspect, pentru că nu este al unui rob. Poetul i se supune împărătesei Ecaterina, ba chiar și țarului Nicolae, dar nu reușește să-l urască pe Pugaciov. În baletul lui Stravinski, marioneta Petrușka, chiar moartă fiind, continuă să danseze. La fel și Pușkin, îngenuncheat, obligat să se supună, se răzvrătește în ciuda voinței sale. El este poetul în care Rusia ar vrea să se recunoască, poetul civilizator care ne farmecă fiindcă, dincolo de supunerea lui, presimțim încordarea libertății.

Pușkin era animat de un patriotism înflăcărat pentru Imperiul Rus. Când Polonia s-a răsculat în 1830, s-a ridicat cu toată ființa împotriva ei. S-a bucurat când s-a reinstaurat *ordinea*. E creștin și, în calitate de creștin, a scris despre vocația profetului Isaia unul dintre cele mai frumoase poeme din câte există. Dar religiozitatea lui nu s-a asociat cu politica. I-a revenit lui Gogol, care era totuși ucrainean și iubitor al bisericii de la Roma, misiunea de a realiza joncțiunea între cele trei componente ale naționalismului rus: Rusia (pământul rusesc), suveranul și ortodoxia.

* A.S. Pușkin, *Boris Godunov*, trad. rom. de Victor Eftimiu, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, București, 1953, p. 83 (n. tr.).

1. Alexandre Pouchkine, *Poésies*, trad. fr. și introducere de Louis Martinez, Paris, 1994, p. 21.

Gogol

În *Suflete moarte* (1841), Gogol a zugrăvit tabloul sumbru și dezolant al Rusiei lui Nicolae I. De la sfârșitul secolului al XVIII-lea până în zilele noastre, de la Radișcev (1790) la Zinoviev, trecând prin Saltîkov-Șcedrin, literatura rusă lansează uneori un adevăr meteoric, care spulberă nu doar satele lui Potemkin înălțate periodic de statul rus, ci și transfigurările realității produse de literatura rusă însăși. Cazul lui Gogol este însă mai complex, fiindcă el e deopotrivă cel mai mare demistificator și cel dintâi mare transfigurator.

La sfârșitul primei părți din *Suflete moarte*, escrocul Cicikov se saltă ușurel pe perna troicii sale care pornește în goană. Aici însă, Gogol schimbă tonul povestirii: „O, troică, pasăre troică, cine oare te-a născocit? Tu n-ai putut căpăta viață decât în mijlocul unui popor dârz și îndrăzneț, pe pământul unei țări care nu ia lucrurile în glumă, mare cât jumătate din lume, și atât de întinsă, încât apucă-te numai să-i numeri verstele, și ochii ți se vor împăienjeni.“ Trăsura nu e complicată, a fost îmbinată „fără șuruburi de fier“ și potrivită la nimereală de un mujic îndemânatic. Vizitiul nu poartă „botfori nemțești“. Cu barba și cu mânușile lui, stă pe capră Dumnezeu știe cum: „Totuși, e destul să se salte numai un pic și să dea puțin din mâini, îngânând un cântec, și caii se avântă năvalnic, [...] șoseaua se înfioară, trecătorul se oprește speriat, dă un țipăt – și troica aleargă, aleargă, mâncând pământul.“

Mitul e complet. Poporul rus nu face lucrurile pe jumătate. „Sufletul său, dornic să se învâртеjească,

să zburde, spune câteodată: «Ducă-se dracului!»“ Goana printre şirurile întunecate de brazi, în croncănit de corbi, pe drumul care zboară şi se pierde în zare, îl îmbată. Monotonia întinderilor Rusiei. Şi așa s-a întins peste jumătate din lume. E important însă de observat că a făcut-o cu mijloacele primitive ale muşicului. Troica n-are şuruburi, constructorul a făcut-o ca la țară, cu barda. Vizitiul dispreţuieşte „botforii nemţeşti“, dar mână caii ca nimeni altul pe lume. Şi iată şi descifrarea simbolului: „Şi tu, Rusie, nu zbori oare ca o înflăcărată troică pe care nimeni n-ar putea-o întrece?“ Trecătorul se opreşte uluit de un asemenea miracol divin. „Ce înseamnă oare această goană nebună care înspăimântă? Ce tainică putere se ascunde în aceşti cai cum nu s-au mai văzut încă pe lume?“ „Aşa zboară Rusia, sub o inspiraţie divină... Încotro te avânţi? Răspunde. Nici un răspuns. Zuruiatul zurgălăilor răsună melodios. Aerul, spintecat de goană, vâjâind, se preface în vânt puternic. Zboară pe de lături, rămânând în urmă, tot ce-i iese în cale; şi, cu priviri invidioase, se dau la o parte – ca să-i facă loc – celelalte popoare, celelalte state.“¹ Rusia este, poate, o mare de noroi. Troica e împotmolită până la osii. Aceasta e realitatea. Dar spiritul se poate înălţa până la zona „mistică“ în care această realitate, rămânând ceea ce este, se transformă în opusul ei. Troica îşi ia zborul.

Poemul în proză despre Troica-Rusie e ştiut pe dinafară de orice elev rus. El se încheie cu o enigmă:

1. Nicolas Gogol, *Œuvres complètes*, Pléiade, p. 1349 [N.V. Gogol, *Suflete moarte*, trad. rom. de Tudor Arghezi, Ionel Țăranu, Iancu Linde şi Rostislav Donici, Editura pentru Literatură, Bucureşti, 1969, pp. 233 (n. tr.)].

„Încotro te avânți? Răspunde. Nici un răspuns.“ Cine, în afară de Dumnezeu, știe răspunsul? Țarul.

În *Pagini alese din corespondența cu prietenii*, Gogol afirmă că poezia rusă (și îl amintește aici pe Derjavin) e cuprinsă de suflu profetic, fiindcă, mai mult decât alte țări, Rusia „simte mâna lui Dumnezeu în tot ce i se-ntâmplă și presimte apropierea unei alte împărății“, împărăția lui Dumnezeu. Numai că poezia rusă are și un alt motiv de inspirație: „dragostea pentru țară“. Gogol citează versurile adresate de Pușkin lui Nicolae I, celebru pentru punctualitatea lui, care își lăsase invitații să aștepte la un bal, scuzându-se apoi că a fost reținut de lectura lui Homer. Atunci, Pușkin i-a dedicat această odă:

*Mult timp la sfat de taină zăbovit-ai
Alături de Homer. Și mult te-am așteptat.
Apoi din neștiutele-nălțimi venit-ai
Și ale Legii tale Table tu ne-ai dat...*

Poemul este echivoc și poate fi interpretat în fel și chip. Pentru Gogol însă, sensul e clar: țarul este păstorul poporului, un alt Moise, „unicul clarvăzător“. Potrivit voinței lui Dumnezeu, „o singură persoană concentrează în sine puterea, se ține departe de noi toți, se înalță mai presus de toate câte sunt pe acest pământ, prin asta apropiindu-se în chip egal de toți“. Pușkin, afirmă el, „scrutând natura acestei puteri absolute, a căzut cu fruntea în țărână în fața măreției răspunsului ce i-a-ncolțit în suflet“. Întreaga țară recunoaște că împăratul este chipul lui Dumnezeu pe pământ. De ce? Pentru că el e „tot numai iubire“.¹

1. *Ibid.*, p. 1540.

Observația e importantă: în Occident, atributul esențial al regalității era justiția; regele Franței este „*Sol Justitiae*“. Țarul rus e iubire. Fiind mai aproape de Dumnezeu, el se poate lipsi de justiție. *Grozăviei* (*grozna*) îi alătură deci *iubirea*, și cu iubire pedepsește și iartă, în funcție de ce-i poruncește Duhul.

În spiritul aparent restaurat al „simfoniei“ bizantine, Gogol topește Biserică și țar într-un tot indivizibil. „Să nu te tulbure toate strâmbătățile pe care le vei întâlni. Există în adâncul pământului nostru rusesc un făcător de pace pe care deocamdată nu-l văd toți, e Biserica noastră.“ Într-adevăr, secularizarea impusă de revoluția lui Petru a ascuns temporar Biserica în straturile adânci ale Rusiei, dar ea își va reintra pe deplin în drepturi (sau cel puțin asta nădăjduiește Gogol), și atunci va străluci în toată splendoarea ei „asupra întregului pământ“, nu doar asupra pământului rusesc. „Ea are tot ce-i necesar unei vieți autentic rusești, rusească în toate privințele, de la treburile statului la cele ale familiei; ea poate împăca totul, poate așeza totul pe calea cea dreaptă, poate da tuturor un glas legitim și ferm.“ Funcția ei este de a legitima înnoirile. Ar fi o nebunie și o absurditate ca în Rusia să fie inoculate idei europene, oricare ar fi acestea, „atâta timp cât Biserica nu le va fi botezat cu lumina lui Cristos“. „Rusească în toate privințele“ ar putea însemna, într-adevăr, că a fost întotdeauna aservită și n-a influențat cu nimic hotărârile statului. Da, răspunde Gogol, dar modelul Bisericii noastre n-a fost Marta, gospodina pricepută, cum a fost pentru Biserica de la Roma. Modelul ei a fost Maria, care s-a desprins de toate preocupările pământești și s-a așezat la picioarele Domnului. Și ea a avut parte de ce-i

mai bun.¹ Cealaltă Biserică are o viziune îngustă despre lume. „Viziunea completă și desăvârșită a vieții s-a păstrat în Biserica răsăriteană. Ni se vorbește despre Lumini, suntem îndemnați să le lăsăm să pătrundă și la noi. Dar Biserica noastră nu are rolul de a instrui, nici de a edifica și nici măcar de a lumina, ci de a face ca lumina să-l pătrundă pe om în întregime, să-i impregneze toate facultățile, nu doar inteligența, să treacă întreaga natură a omului printr-un soi de foc purificator.“ Biserica nu are influență asupra țarului și nici asupra poporului. Ea nu-i luminează. Nu le propovăduiește nimic. Prin simpla ei existență, îi impregnează de o emanație inefabilă care nu e nimic altceva decât lumina necreată, lumina Schimbării la Față. În această lumină, toate „strâmbătățile“ Rusiei sunt înghițite și în chip mistic transfigurate.

Dostoievski

La douăzeci și nouă de ani, Dostoievski a trecut printr-o criză spirituală care i-a hotărât tot cursul vieții. Era la ocnă, în 24 aprilie 1856, în ziua de Paști, zi în care ocnașii nu lucrau. Se îmbătau, se băteau, se înjurau cumplit și tăbărau câte cinci sau șase asupra unuia dintre ei, un tătar, lăsându-l mai mult mort decât viu. În timp ce se plimba de-a lungul gardului de pari, Dostoievski se întâlnește cu un ocnaș din mediul lui, un polonez, deportat, ca și el, care îi azvârle în franțuzește: „*Je hais ces brigands**.“ Surprins,

1. *Ibid.*, p. 1573.

* „Îi urăsc pe acești bandiți“ (n. tr.).

răscolit, Dostoievski se întoarce în baraca lui, se lungeste pe prici și, intrând într-un soi de transă, are o viziune. Își amintește de grădina casei din copilărie, de spaima de lupi ce-l cuprinsese și de blândul mujic Marei, iobag al tatălui său, care-l liniștea: „Ei, Domnul fie cu tine, du-te, du-te!”¹

Când iese din transă și coboară de pe prici, Dostoievski e transformat „ca prin farmec”. Acum e de partea bandiților, pentru că sunt ruși. E în tabăra lor, împotriva presupusei tabere a polonezului, care-i era prieten și pe care acum îl urăște fiindcă e polonez, fiindcă-i european și fiindcă vorbește franțuzește. În jurnalul său din februarie 1876, scrie: „Judecați poporul rus nu după ticăloșiile pe care le face atât de des, ci după lucrurile acelea mari și sfinte după care năzuiește chiar și în ticăloșia lui.” Spre deosebire de alte popoare, rusul, oricât de josnic și de ticălos ar fi, recunoaște că e josnic și ticălos. Suferă cel dintâi din această pricină, dar știe că „întunericul se va risipi și că va răsări cândva lumina veșnică”². Recunoaștem aici secvența familiară: realitatea nu se limitează la realitate, mai presus de ea strălucește mistic o altă realitate, care este transfigurarea ei.

Ne revine nouă, rușilor din elita cultivată, „să ne închinăm în fața poporului și să așteptăm totul de la el, și gândire, și simțire; să ne închinăm în fața ideii sale de adevăr și să recunoaștem acest adevăr [...] Într-un cuvânt, trebuie să ne închinăm ca niște fii

1. Dostoievski, *Journal d'un écrivain*, Pléiade. Februarie 1876. *Le moujik Marej* [„Mujicul Marei”, în *Jurnalul unui scriitor*, trad. rom. de Leonida Teodorescu, în *Opere*, vol. 11, Editura Univers, București, 1974, p. 214 (n. tr.)].

² *Ibid.*, p. 390 [trad. rom. cit., p. 208 (n. tr.)].

rătăciți, care au lipsit timp de două sute de ani de acasă, însă care s-au întors totuși ruși, și în asta e marele nostru merit“¹.

Dostoievski era monarhist, dar împăratul de la Petersburg nu se afla în centrul doctrinei sale. Marea sa idee, pe care o dezvoltă în discursul testamentar despre Pușkin, este că Rusia, sau mai degrabă poporul rus, cuprinde tot ce a creat lumea și încă ceva pe deasupra. Dovada e chiar Pușkin, al cărui geniu îi cuprinde pe Shakespeare, Cervantes și Dante. Întâlnindu-l în același an (1880) pe contele de Vogüé, Dostoievski îi spune: „Noi avem geniul tuturor popoarelor, dar avem în plus geniul rusesc; așadar, noi putem să vă înțelegem, în timp ce voi nu ne puteți înțelege.“

E un refren pe care l-am auzit de multe ori din partea rușilor care sufereau sub regimul sovietic. În convorbirile sale cu Anna Ahmatova, Isaiah Berlin dezvăluie, fără să-și dea seama, sentimentul pe care Ahmatova a avut tactul să i-l ascundă: în pofida bunăvoinței sale, Sir Isaiah n-a înțeles nimic. Și era adevărul adevărat. E foarte greu pentru occidentali să înțeleagă ce trăiau rușii în balta stătută a comunismului, dar rușii se mândreau cu asta, ba chiar aveau un sentiment dostoievskian de superioritate: „Voi nu puteți înțelege; noi, rușii, deținem o cunoaștere pe care voi n-o puteți dobândi.“ Credeau însă, ca și Dostoievski, că ei ne înțeleg pe „noi“, occidentalii. Iar aici se înșelau. Pentru a înțelege Occidentul, intuiția nu e de ajuns, după cum nu e de ajuns nici suferința din care, chiar și înainte de revoluție, Rusia făcea un motiv de orgoliu și de superioritate. Europa trebuie

1. *Ibid.*

studiată, un lucru greu și care cere timp. Pentru a dobândi această cunoaștere n-o poți lua pe scurtături.

Rusia este națiunea aleasă. Dostoievski nu e sigur de credința lui în Dumnezeu, dar crede în contopirea dintre chipul poporului rus și chipul lui Cristos. „Dacă ar fi un lucru dovedit că adevărul se află în afara lui Cristos, eu vreau să fiu mai degrabă cu Cristos decât cu adevărul“, îi scria el în 1854 Nataliei Fonvizin. Și o repeta în ultimul său carnet, în 1880: „Cristos s-a înșelat, spuneți voi, e lucru dovedit! Dar în sufletul meu un sentiment arzător îmi spune: sunt mai degrabă de partea erorii, cu Cristos, decât de partea voastră“ („voi“ însemnând aici Europa și Rusia europenizată). Și asta deoarece Cristos este chipul poporului rus. Poporul habar n-are de religie, dar, pretinde Dostoievski, îl cunoaște pe Cristos, pe care „îl poartă dintotdeauna în suflet“.

Așa cum, la ocnă, cel mai mare nelegiuit era pentru Dostoievski mai presus decât polonezul instruit și civilizat, pentru că era rus, tot așa Cristos poate fi un impostor, dar asta nu contează. Pământul Rusiei poate că e jalnic, dar pământul pe care „l-a colindat Cristos în chip de rob și l-a binecuvântat“. El citează aici din Tiutcev, unul dintre mesianicii ruși cu care rivaliza. Dostoievski era fără îndoială sincer, dar asta nu face din el un creștin, dimpotrivă, cu toate că în această privință a luat ochii atâtor occidentali. Căci, contopit cu poporul rus, Cristos este, de fapt, un idol. Cristos este o icoană, dar nu a Fiului lui Dumnezeu, ci a Rusiei.

Față de Gogol, Dostoievski operează o mutație. Pentru Gogol, cele trei noțiuni – Dumnezeu, țarul și poporul rus – erau încă distincte, deși unite. Acum,

la Dostoievski, ele sunt contopite. „Cred în Rusia“, spune în *Demonii* un personaj, Șatov, care e purtătorul de cuvânt al autorului. Și iarăși Tiutcev: „În Rusia nu poți decât să crezi.“ De când a fost scris, în 1854, acest vers (*v Rossiu mojno tolko verit'*) este citat mereu și a fost citat chiar de curând de președintele Putin. El vine în ajutorul observatorilor străini care-și frământă mintea în fața unei realități pe care n-o pricep.

Consecințele sunt importante. Sacralitatea care aparținea Bisericii, și prin reflex țarului, s-a transferat acum asupra Rusiei. Nu însă asupra unei noțiuni abstracte, asupra unei entități naționale privilegiate, cum se întâmplă cu toate naționalismele. Sacrul strălucește peste tot ce cuprinde Rusia în chip concret, peste orice poate evoca o legătură oarecare cu ea. Rusia a devenit obiect de credință, ba chiar singurul. Lista obiectelor sacre e nesfârșită. Ea cuprinde limba, obiect al unui cult, socotită cea mai frumoasă, cea mai expresivă dintre toate; în emigrație, copiii au învățat-o, generație după generație, îndemnați de părinții care ascultau de o datorie sfântă. Ea cuprinde literatura; majoritatea scriitorilor, chiar și cei mai puțin importanți, sunt caracterizați drept „mari“: „marele scriitor rus...“ este un epitet homeric. Ea îi cuprinde pe acel Cristos rus și pe Sfântul Duh, devenit național acum, fiindcă n-a fost niciodată înțeles cum trebuie decât în Biserica din Răsărit și în Biserica rusă, care s-a erijat în păzitoarea lui. Ea cuprinde peisajul, ale cărui elemente – întinderea câmpiei, pădurea, mesteacănul, „copac național“, izba, zăplazul, râul leneș, mlaștina – îl emoționează pe rusul autentic și-i amintesc de rădăcinile lui adânci. Ea

înconjoară cu o aură tulburătoare sania rustică, samovarul, felul în care femeile își leagă basmaua, jocul țăranului, încălțările lui de pâslă sau barba-i deasă. Toate aceste lucruri uzuale, familiare înduioșează. E aceeași înduioșare pe care icoana și liturghia au sădit-o în sufletul poporului rus.

Idolul are acum un alt nume: Pământul rusesc. Fiind sacru, nu trebuie să fie mai bun, e pur și simplu altceva. Iată de ce suferința, unul dintre atributele sale constante, nu-i este imputată: „La noi – scrie Sal-tîkov-Șcedrin, unul dintre rarii autori care și-au zugrăvit țara fără s-o cosmetizeze – e mai bine fiindcă se suferă mai mult.“ Și nici păcatul, care înflorește sub toate formele. El e privit ca o smerenie care sfințește, ba chiar ca un element ce înalță Rusia mai sus decât Germania sau Elveția, în chip respingător virtuoză.

Naționalismul rus se deosebește de celelalte naționalisme. La prima vedere, pare a fi o simplă copie a naționalismului romantic german.¹ Hegel inaugurase o filozofie a istoriei potrivit căreia Spiritul se întrupează în succesiunea popoarelor care-l primesc și-l poartă mai departe. În secolul al XIX-lea, venise rândul lumii germanice, după cel al lumii grecești și latine. Harnack, marea autoritate a protestantismului german, aplicase această filozofie istoriei creștinismului, care trecuse prin mai multe etape: mai întâi evreiască, apoi grecească și romană, ajungând în sfâr-

1. Vezi Alexandre Koyré, *La Philosophie et le problème national en Russie au début du XIXe siècle*, Paris, 1929, și, de același autor, *Études sur l'histoire de la pensée philosophique en Russie*, Paris, 1950. Două lucrări esențiale.

șit la liman odată cu Luther și Reforma germană. Teoria lui ar putea fi interpretată ca o apropiere abuzivă a elecțiunii pe care Dumnezeu o rezervase poporului evreu, și numai lui. Același lucru s-ar putea spune și despre mesianismul rus. Mai mulți autori (Dostoievski este doar unul dintre ei) socoteau că venise rândul slavilor, reprezentați de fratele mai mare, poporul rus. Poporul rus era noul Israel, Israelul definitiv, unde Cristos se întrupase deja și unde urma să se întoarcă.

Pe de altă parte, pentru Hegel, pentru Harnack, ca și pentru toți naționaliștii englezi sau francezi, elecțiunea venea să încununeze un progres. Gloria germanilor, englezilor sau francezilor era dovedită prin fapte de cultură și civilizație. Națiunile lor erau încununuate pentru meritele pe care le aveau. Se aflau, pentru un motiv sau altul, „în avangarda civilizației“.

Rusia nu putea emite asemenea pretenții, dar nici n-avea nevoie. Carențele sale evidente, întârzierile scandaloase, viciile sale nu-i afectează câtuși de puțin sacralitatea. Ba chiar, dacă o privim în lumina autoidolatriei sale, contribuie la ea. La sfârșitul romanului *Idiotul*, când prințul Mișkin îi arată lui Rogojin crucea, când Rogojin o omoară pe Nastasia Filippovna, iar prințul se așază alături de cadavru, lipindu-și fața de cea a asasinului și lăsând lacrimile să i se prelingă pe fața lui, când prințul „întinde spre el mâna-i tremurătoare, îi atinge încet capul, îi dezmiardă părul și obrajii...“^{*}, romancierul ne zugrăvește

* F.M. Dostoievski, *Idiotul*, trad. rom. de Nicolae D. Gane, Editura pentru Literatură Universală, București, 1965, vol. II, p. 436 (n. tr.).

un soi de *pietă*, iar grupul alcătuiește o icoană a Rusiei, dacă suntem capabili să citim în cheie „spirituală” acest roman. Rusia se dăruiește spre a fi iubită prin intermediul lacrimilor și păcatului. Rusia este „aparte”, scria Tiutcev în celebrul său poem. Adică e „sfântă”. În Scripturi, *sfîntenia* înseamnă „separare sacră”. Expresia „sfânta Rusie”, despre care nu se mai vorbea din vremea lui Petru cel Mare, reapare în literatură. Ea se aplică Rusiei, pământului rusesc, poporului rus. Dar oare cuprinde și statul?

Dostoievski nu este în mod special reacționar și nici măcar conservator. Comparat cu Pobedonostev, la care cina uneori, cu Homiakov, Aksakov, Danilevski, Leontiev și atâția alții, ar putea trece drept liberal. Trăind în timpul lui Alexandru II, el aprobă reformele care dau Rusiei chipul unei țări moderne. Critică birocrația, protestează împotriva arbitrarului polițienesc, dorește ca împăratul să comunice mai direct și mai des cu poporul său. Până aici nimic original. Când vorbește despre împărat, n-o face cu gravitatea afectată pe care o aveau toți când vorbeau despre țar. Pe de altă parte însă, statul rus și împăratul aflat în fruntea lui sunt înglobate în sfera sacralului, pentru că păstrează neștirbit pământul rusesc. *Pământul* este identificat cu imperiul și cu teritoriul imens pe care-l ocupă pe hartă. Acest teritoriu poate fi extins. „Misiunea Rusiei, a marii și generoasei Rusii”, este de a-i *elibera* pe slavi. Adică de a-i federaliza sub tutela Rusiei, pentru că numai ea poate face să domnească pacea și prietenia între națiunile slave. Cel puțin între națiunile unite de aceeași credință ortodoxă. Slavii catolici sunt dați uitării, respectiv cehii, slovacii, croații și mai ales polonezii, pe care nu-i poate

suferi. Asta nu înseamnă că Rusia nu trebuie să domine întreaga lume. Mesianismul dostoievskian este global, fiindcă lumina pe care o răspândește Rusia e menită să pogoare asupra tuturor popoarelor. Cum spune în celebrul său discurs: la Pușkin întâlnim „năzuința poporului rus, prin scopurile sale finale, spre universal și spre general-uman“. Iată de ce Constantinopolul, centrul mistic al ortodoxiei, trebuie să aparțină Rusiei.¹

Ura fundamentală a lui Dostoievski e îndreptată împotriva unui obiect care reunește catolicismul și perechea sa, socialismul ateu, iar în subsidiar pe evrei. Catolicii, socialiști atei (odrasle secularizate ale Romei papilor), vor să cucerească lumea prin violență, prin negarea libertății. Marea unire a tuturor popoarelor în jurul Rusiei, profetizată de Dostoievski, se va face însă în numele iubirii și prin iubire. Dar atunci cum rămâne cu regimul rusesc, cu armata sa, cu poliția sa, cu iobăgia din imperiu? Trebuie să trecem peste toate astea, le putem ignora; ba chiar le putem aproba: fiindcă mai presus de toate se află acel Cristos rus și iubirea, iar acolo unde se află El și iubirea există în chip mistic și libertatea. În toate călătoriile sale, în Germania și mai ales în Franța, Dostoievski se sufoca sub regimurile *despotice*, bles-temând absența totală a libertății. Abia în Rusia putea să respire din nou.

Discursul despre Pușkin a fost aclamat de toată Rusia, chiar și de către adversari. Turgheniev, dușmanul

1. Discurs rostit la 8 iunie 1880 la ședința solemnă a Societății Iubitorilor Literelor Rusești, în *Journal d'un écrivain*, ed. cit., pp. 1356 și urm. [trad. rom. cit., p. 454 (n. tr.)].

său personal, europenizat, franțuzit, a fost entuziasmat. Nimeni n-a protestat față de nerușinata falsificare a figurii reale a lui Pușkin. Poetul este ecranul pe care se proiectează Dostoievski însuși – împreună cu întregul curent profetic ce se revendică de la el. Incluzându-l în mitologia sa pe poetul național, Dostoievski îl rupe de Europa, făcând din specificul rusesc un bloc care-i întoarce acesteia spatele.

La moartea sa, prețuirea de care se bucura Dostoievski era unanimă în Rusia. Deosebiri de opinii dintre narodnici, liberali sau tradiționaliști dispărușeră cu desăvârșire, iar Rusia își aflase unitatea mistică. Împăratul i-a acordat o pensie văduvei sale, iar Pobedonosțev, procurorul Sfântului Sinod, a devenit tutorele copiilor săi. Trupul scriitorului a fost depus la lavra Sfântul Aleksandr Nevski. Cortegiul funerar s-a alcătuit treptat din diverse grupuri: liceenii și liceenele, studenții și studentele, artiștii, actorii, direcția închisorilor, societatea slavă, corurile de la biserica Sfântul Vladimir, de la catedrala Sfântul Isaac și de la Universitate, apoi o mulțime de peste cincizeci de mii de persoane. Aproape tot atâtia cât pentru înmormântarea lui Victor Hugo, într-o ordine strictă, castă și religioasă. Nimic din dezmățul republican, laic și exuberant ce a însoțit „dricul săracilor“ cu care a fost purtat pe ultimul drum poetul național al Franței.¹

Tema *iubirii* unită cu năzuința imperială, sau a dominației în și prin iubire, s-a redeșteptat la sfârșitul perioadei sovietice. Pe timpul lui Brejnev, rușii deplângeau frecvent sacrificiile nemăsurate pe care

1. Pierre Pascal, *Dostoievski, l'homme et l'œuvre*, Lausanne, 1970.

Rusia le făcea pentru sateliții săi europeni, caucazieni sau cubanezi. Ingratitudinea celor din urmă era de neînțeles. Dar polonezii sau ucrainenii înțelegeau perfect cât de redutabilă era iubirea aceasta, tocmai fiindcă era sinceră, și cu cât era ea mai greu de îndurat decât simpla asuprire, pe care ar fi putut măcar s-o numească. La ei, transfigurarea nu funcționa, iar dacă le mai rămânea ceva curaj oamenii încercau să facă glume pe seama acestei „iubiri“ în stil rusesc. Totuși, când Ucraina și-a redobândit independența, mulți ruși, și în primul rând Soljenițin, au resimțit gestul ca pe o lovitură dată pe la spate, ca pe durerea acută a unei trădări în dragoste.

Doctrinile

Creștinismul răsăritean a dat poporului rus un mod de a acționa, o atitudine în fața vieții ce poate fi urmărită din momentul în care a fost în măsură să se exprime prin scris. Chiar atunci când uită această religie, de pildă în secolele al XVIII-lea și al XX-lea, pecetea ei nu se șterge. Istoria și evenimentele ei imprevizibile au orientat însă acest creștinism, adaptându-l la configurația specifică a țării.

Literatura secolului al XIX-lea, al cărei caracter genial a fost imediat recunoscut, a determinat pătrunderea Rusiei, cunoscută mai ales prin armatele sale, în conștiința europeană. Oglinda literară era însă o oglindă deformantă. Realitățile rusești erau transfigurate, dar această transfigurare reprezenta tocmai modul în care Rusia dobândește conștiința de sine. Literatura spunea „adevărul rusesc”, adevărul transfigurării, dar în așa fel și cu o asemenea putere de convingere, încât Occidentul se putea înșela asupra ei, acceptând-o drept realitatea însăși.

Rusia victorioasă și-a pus întrebări cu privire la locul și misiunea ei în momentul în care Germania era frământată de mișcarea națională. Sub țarul Nicolae I nu se putea vorbi direct despre politică. Rusia

nu era Franța. Rușii trebuiau să treacă printr-un tip indirect de reflecție, mai abstractă, mai elevată, mai eterată decât disputa politică de tip franțuzesc. Germania furnizează instrumentele filozofice ale unei asemenea reflecții, iar acestea depun mărturie că ea s-a constituit ca „națiune istorică“, ocupându-și, înaintea Rusiei, locul în dezvoltarea omenirii. Gândirea rusă nu avea altceva de făcut decât să reia schema și s-o aplice la cazul Rusiei. Lucru nu tocmai ușor, fiindcă argumentele germane (cultura înaltă, gândirea elevată) nu pot fi refolosite în context rusesc.

Câteva familii nobile, instruite și suficient de avute, și-au putut trimite odraslele pentru a-și încheia studiile în universitățile germane. Acești tineri au urmat ca auditori liberi câteva cursuri ale marilor „vedete“: Schelling, Hegel, Schleiermacher, le-au citit cărțile, sau poate, cum spune Koyré, doar tabla lor de materii. Reveniți acasă, ei nu se obosesc să coboare de pe veranda conacului pentru a-și observa cu adevărat iobagii de pe moșie, ci își fac despre ei o idee care să le confirme construcția filozofică. Europa are o istorie complexă, un tezaur cultural infinit. Rusia n-are aproape nimic din toate astea. Pe de altă parte, Rusia are ceva mai înalt, care lipsește Europei: creștinismul păstrat în toată puritatea sa. Catolicismul și protestantismul capitulează în fața superiorității mistice a Bisericii răsăritene, iar aceasta e prinsă în ecuația: Biserica răsăriteană = Biserica rusă = Rusia.

Kireevski

Născut în 1806, Kireevski provenea dintr-o familie cultivată. Și-a făcut studiile la Moscova, vechea

capitală a cărei glorie apusese și care, spre deosebire de Sankt-Petersburg, era centrul spiritual al slavofilismului.¹ În 1830 a făcut o călătorie de studii la Berlin, sau mai bine zis un pelerinaj, căci tot ce era german exercita o adevărată fascinație în cercul său. Revenit în patrie, a creat teza fundamentală a teologiei naționaliste ruse. Teza e simplă. Se spune că Rusia suferă de întârziere, dar această întârziere este providențială. Ea a păstrat nealterată esența adevăratului creștinism. *Filocalia rugăciunii inimii* era o compilație de texte ascetice și de spiritualitate mistică apărută în grecește la Veneția, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, și tradusă după scurtă vreme în slavonă. Occidentul nu avea habar de Grigorie Palamas, și această tradiție hrănea încă Rusia ca un firicel de apă. Necunoscută Europei, Rusia adăpostea un tezaur exclusiv. Superioritatea ei este deci în afara timpului. E de ordin mistic. Legăturile pe care țării și marii scriitori reușiseră să le stabilească deja cu cultura occidentală sunt respinse ca superficiale. Sufletul Rusiei se află în altă parte, radical separat. Iar acest suflet „voi nu-l puteți înțelege“, cum sună și azi refrenul rostit de ruși atunci când discută cu europenii. Spiritul rusesc se prezintă ca un ezoterism inițiativ.

Ideile esențiale ale lui Kireevski sunt cuprinse într-un text din 1852: *Despre caracterul culturii europene și raporturile ei cu cultura rusă*.

1. I. Kireevski, *Essais philosophiques*, traducere în franceză și note de François Rouleau, s.j., Paris, 1988. Prefața și notele lui F. Rouleau sunt de o putere de pătrundere fără egal.

Lucrarea cea mai completă despre slavofilism este Andrzej Walicki, *The Slavophile Controversy*, Oxford, 1964. Vezi și A. Gratieux, *A.S. Khomiakov et le mouvement slavophile*, Paris, 1939.

Textul începe cu o critică a culturii europene încheiată prin respingerea ei: o cultură raționalistă și, prin chiar acest fapt, „unilaterală“. Atotputernicia rațiunii abstracte se izbește de propriile sale limite. Ea și-a pierdut principiile eterne. În vidul creat, toată lumea se apucă să inventeze noi principii, noi adevăruri. Rusia riscă să fie antrenată în acest vârtej anarhic. Din fericire, rușii s-au întors către propriile izvoare, revenind la ființa lor națională.

Sufletul lor e creștinismul, pe care l-au primit înainte ca Biserica Romană să se despartă de Biserica universală¹ și să-și dezvolte propriile trăsături. Caracteristica lumii europene este violența, moștenită de la Imperiul Roman. Viața socială a Europei a luat naștere prin forță, din prigoana dezlănțuită de învingători, din rezistența învinșilor. Lumea slavă nu era așa, ci a devenit creștină prin blândețe și prin asimilarea pașnică a cunoașterii din Bizanț. „Specificul spiritului roman constă în faptul că raționamentul prea subtil, dar exterior covârșește esența adâncă a lucrurilor.“ În religia romană, alcătuită din „rituri exterioare“, valoarea misterului ce caracterizează credința a fost uitată. Roma sufocă sentimentul spontan sub grila conceptelor logicii. Augustin, doctor al Bisericii apusene, prezintă adevărul drept „un lanț de silogisme, un lanț de fier, care trece fără ruptură de la o verigă la alta“. Această tiranie a deducției logice, promulgarea arbitrară a noilor dogme, preponderența ierarhiei episcopale autoritare au avut parte de o pedeapsă: Reforma protestantă. „Reforma a adus Biserica

1. Pentru conștiința ortodoxă este evident că Roma e aceea care s-a separat de Biserica universală, în timp ce în Occident se crede în general că separarea e opera Bizanțului.

apuseană în fața tribunalului aceleiași rațiuni logice pe care Biserica însăși o ridicase mai presus de conștiința comună a Bisericii universale.“ Totodată, puterea seculară a principilor s-a separat de puterea spirituală. A apărut ura între clase. Individualismul a luat avânt.

Kireevski zugrăvește aici în culori sumbre dezvoltarea gândirii occidentale. Scolastica, cu nesfârșitele ei dispute, este un „caleidoscop de categorii abstracte“ care exclude viața mistică. Iar după ce a întors pentru scurt timp spatele scolasticii – sub influența binefăcătoare a aerului pur adus în Occident după căderea Constantinopolului de emigrația elitelor bizantine – gândirea a revenit la vechile și nefastele deprinderi. Raționamentele prea subtile, orbirea în fața adevărilor vii au dominat întreaga suită a filozofilor, de la Descartes până la Hegel, trecând prin Kant și toți ceilalți.¹

În tot acest timp, e drept, gânditorii Bisericii răsăritene nu produceau nimic nou. „Dar tocmai în asta constă valoarea lor.“ Ei au conservat, au păstrat. Și-au unit forțele intelectuale divizate, contopindu-le într-o „singură unitate supremă, vie“. Au căutat „integritatea

1. Un laitmotiv al gândirii slavofile a fost alcătuirea unei filiații a decăderii gândirii europene. Tânărul Vladimir Soloviov a alcătuit o asemenea filiație strălucită în *Crise de la philosophie occidentale* (1874, trad. fr. Paris, 1947). Linia raționalistă și linia empiristă se întâlnesc în același neant al gândirii. Astfel, filozoful Lev Karsavin a dezvoltat din *Filioque* o logică a decăderii inevitabile a Europei, în vreme ce în ortodoxie triumfurile se succedau neabătut. Karsavin scria toate acestea pe vremea când era închis în lagărul de concentrare din Insulele Solovki. Mai târziu a trecut la catolicism.

lăuntrică“, smerenia, echilibrul interior și au educat „pașnic“ întinsul pământ rusc.

În același timp în care primea adevăratul creștinism, Rusia „și-a dezvoltat în mod pașnic și firesc relațiile sociale și cârmuirea“. „Pământul rusc a fost numit «sfânta Rusie» cu gândul exclusiv la sfințenia moaștelor, a mănăstirilor și a bisericilor lui Dumnezeu aflate pe cuprinsul lui, care-l acopereau cu o rețea deasă, fără nici o asemănare cu structura Sfântului Imperiu Roman.“ Această Rusie de demult nu cunoștea nici barierele claselor sociale, nici privilegiile constrângătoare, nici egalitatea himerică. Ea întruchipa „imensa armonie a întregului pământ rusc, avându-l în fruntea sa pe marele cneaz al întregii Rusii, sub autoritatea căruia stătea întreaga navă a edificiului social“.

Europa se întemeiază pe proprietatea privată. Rusia, pe comunitatea familiilor. Viața europeanului e divizată în tendințe separate, în vreme ce a rusului este unificată. El se bucură de plenitudinea conștiinței de sine în rugăciune, care-i pătrunde în suflet: „Inima lui e cuprinsă de duioșie, iar lacrimile curg abia văzute, și nici o patimă nu tulbură calmul adânc al stării sale lăuntrice.“ „Și tot ce face începe și se sfârșește cu o rugăciune.“

Desigur, dacă se pune pe treabă, „rusul face în trei zile ceea ce un neamț prevăzător nu va face nici în treizeci“, pe urmă însă „nu mai e în stare să se apuce singur de lucru“. Kireevski reia aici tema gogoliană a alternanței între hărnicie și indolență în munca rusului, pe care Gogol o extinsese simbolic la întreaga Rusie. Troica împotmolită și troica avântată.

Acest aspect corespunde unor ritmuri istorice reale, descrise frecvent atât în Rusia, cât și de observatori

străini, până în zilele noastre.¹ În vremuri obișnuite, Rusia zace cufundată în apatie, în dezordine, în ați-peală. Când însă e mobilizată brutal de stat și de zbirii săi, sau când o apucă elanul patriotic și religios, se poate vedea cum această masă indolentă, amorfă își strânge rândurile, dovedindu-se dintr-odată de o eficiență extraordinară. Văzând comportamentul lamentabil al Armatei Roșii în timpul războiului din Finlanda, Hitler a crezut c-o va putea lichida în câteva săptămâni. Numai că, imediat ce a încălcat sfânta graniță a Rusiei, a dat peste luptători îndârjiți, înzestrați adesea cu o viclenie și o ingeniozitate admirabile. Și a fost învins. Patru cincimi din pierderile militare germane au avut loc pe frontul rusesc.

Kireevski își recapitulează expunerea printr-o lungă paralelă între *aici* și *acolo*. Aici: unitate lăuntrică, creștinism contemplativ, guvernare „naturală”, dreptate lăuntrică, familie robustă, proprietate obștească, spirit profund pașnic, liniște interioară... Acolo, dimpotrivă: dedublare a spiritului, a gândurilor, a claselor; aici, în Rusia, unitate a existenței interioare și exterioare, sociale și private etc. Pe scurt: acolo – dedublare și arguții subtile; aici, în Rusia – unitate și rațiune.

Dar atunci de ce nu s-a dezvoltat civilizația în Rusia la fel ca în Europa? Răspunsul e simplu: fiindcă în loc ca Rusia să-și urmeze calea, începând din secolul al XVI-lea ea a imitat Europa. În consecință, forma a luat-o înaintea spiritului. Ceea ce era autentic

1. Un rus din zilele noastre, priceput în treburile practice, a demonstrat că acest ritm alternativ al Rusiei ar fi o trăsătură permanentă. A.P. Prokhorov, *Le Modèle russe de gouvernance*, Paris, 2011.

rusesc s-a închis în sine, cu teamă, după cum arată mișcarea rascolnicilor, în vreme ce o altă parte a societății aluneca spre forme străine. Dar rădăcinile dăinuie încă vii în poporul rus, vii mai cu seamă în Sfânta Biserică Ortodoxă. Rusia se va elibera de jugul sistemelor europene exclusiv raționale și va găsi, în cugătărilor profunde ale Sfinților Părinți ai Bisericii, „în acea speculație inaccesibilă concepțiilor apusene“, răspunsuri la întrebările pe care și le pune. Mai mult, întemeindu-se pe principiile sale autonome, diferite de cele propuse de Europa, Rusia nu numai că va înflori, ci va înțelege totodată mai bine civilizația occidentală. Ba chiar, atunci când aceste principii vor ajunge să domnească, departe de a elimina cultura europeană, Rusia îi va conferi plenitudinea, sensul superior și dezvoltarea ultimă. Deși discret, mesianismul nu este nici el uitat: calea rusească diferită e menită unui triumf universal.

Bilanț

Acest text al lui Kireevski, scris la mijlocul secolului al XIX-lea (1852), cuprinde în rezumat majoritatea ideilor slavofilismului. Homiakov, Aksakov și, cu puncte de vedere diferite, fiindcă au scris mai târziu, Danilevski, Leontiev, ba chiar și tânărul Soloviev revin mereu asupra aceluiași idei. E o gândire monotonă. Pe de altă parte, trebuie să ne amintim că e deosebit de fecundă. Aproape întreaga mare literatură clasică e îmbibată de această gândire. Chiar și un disident ca Lev Tolstoi a aparținut acestui curent, prin exaltarea bunătății intrinseci a poporului, în contrast

cu răutatea intrinsecă a elitelor occidentalizate. Cred că numai Cehov se sustrage acestui mod de gândire. Temele constante ale gândirii slavofile sunt următoarele:

Cultura rusă este o cultură aparte. Separarea ei de cultura europeană este originară și definitivă. Pentru a demonstra acest fapt, autorii slavofili sunt siliți să construiască o istoriografie a Rusiei care reprezintă o falsificare masivă. Ea se rezumă, în ceea ce privește trecutul, la dezvoltarea unei armonii ce dăinuie în straturile sale de adâncime, populare și religioase. Spre deosebire de această istorie, istoria Europei, falsificată și ea, simetric, este o cascadă de catastrofe.

Trecutul Rusiei e chezașia viitorului său. Timpul Europei se apropie de sfârșit. Ea este, cum spune Dostoievski, „un cimitir“. Dar încă mai e în stare să compromită viitorul glorios al Rusiei. Toate nenorocirile pământului rusesc izvorăsc din ideile și instituțiile europene. Astăzi circulă ideea răspândită potrivit căreia marxismul este ultimul din galeria acestor viruși distrugători veniți din Occident.

Gândirea occidentală porcede dintr-o logică formală. Ea dă o întorsătură juridică vieții politice, vieții sociale (proprietatea) și vieții religioase. Raționamentului, argumentației sofistice Rusia le preferă intuiția. Este ceea ce slavofiliile numesc *cunoașterea integrală*.

Cunoașterea integrală e greu de definit, sau mai degrabă inutil. Ea este analogă contemplării mistice, care în Biserica Ortodoxă este alfa și omega vieții spirituale și reprezintă o viziune centrală. Câtă vreme se limitează la domeniul religios, nu e nimic de obiectat. Cunoașterea integrală scapă descrierii. Se agață

de o teologie negativă, la capătul căreia nu se poate afirma nimic despre Dumnezeu care să nu trebuiască negat imediat. Dumnezeu se află dincolo de frumos, de bine, de adevăr, de ființă. Creștinismul apusean cunoaște această abordare, căreia îi face loc alături de discursul pozitiv și rațional despre Dumnezeu. Au arătat-o Sfântul Ioan al Crucii și, în altă direcție, Karl Barth. Dar discursul pozitiv și rațional e detestat de gândirea slavofilă, care socotește că religia este mutilată de raționament, de argumentațiile sofistice și de formalismul juridic.

Numai că, în secolul al XIX-lea, ba chiar și înaintea, fără îndoială, acest tip de gândire depășește sfera religioasă, cuprinzând întreaga Rusie. Rusia este anexată acestei „cunoașteri integrale“, sustrăgându-se astfel nu numai criticii, ci oricărei analize. Ea devine inefabilă. E vorba, încă o dată, despre ceea ce spune Tiutcev, memorabil, în poemul deja citat: „Rusia nu poate fi-nțeleasă cu mintea [*um*, adică înțelegerea superficială] / Nu poate fi măsurată / Rusia este aparte / În Rusia nu poți decât să crezi.“ Tot ce e rusesc se află deci în câmpul credinței, altfel spus al cunoașterii integrale. Samovarul, cupolele aurite ale bisericilor, chiar și închisoarea, absolut orice te poate duce, dacă te afli într-o stare de spirit specială, la o contemplare ce cuprinde înduioșarea, sentimentul viu al apartenenței, bucuria unui privilegiu, deținerea unei cunoașteri adânci de care străinul e lipsit, viziunea spirituală. Se poate ajunge până la lacrimi, dacă ai neprețuitul dar.

De aici impresia străinilor că rușii au doi dumnezei: Dumnezeu și Rusia. Către acest obiect combinat urcă fumul de tămâie – de tămâie liturgică și de

tămâie politică –, Dumnezeu având un chip rusesc, iar Rusia, un chip divin. Evgheni Trubețkoi scria: „Ico-nografia rusească, spre deosebire de cea grecească, nu suprimă fizionomia de viață a persoanei umane, ci o potențează, însuflețind-o, dându-i un sens.“ Iar în fața unei icoane a profetului Ilie sau în fața unei icoane a lui Cristos nefăcute de mâna omului (*achei-ropoiete*), el scrie: „La o privire atentă, îți dai seama că în aceste figuri spiritualizate pot fi deslușite trăsăturile fizice ale tipologiei rusești. În neclintita liniște a Creatorului, pot fi descoperite nu numai trăsăturile general-umane, ci și naționale, consemnate într-o formă glorificată de o artă religioasă ajunsă pe cea mai înaltă culme a creației.“¹ Pentru Trubețkoi, culmea artei universale este icoana rusească, pentru că ea zugrăvește divinul, își află modelul în divin, în timp ce arta occidentală nu se poate desprinde de omenesc.² Zugrăvind divinul, icoana zugrăvește Rusia. Reciproca

1. E. Troubetskoï, *Trois études sur l'icône*, Paris, 1965, p. 30 [E. Trubețkoi, *3 eseuri despre icoană*, trad. rom. de Boris Buzilă, Editura Anastasia, București, 1999, p. 24 (n. tr.)].

2. Rușii fac o deosebire netă între *ikonopisanie* și *jivopisanie*, respectiv pictura de icoane, supusă modelelor sacre și elaborată în chip ritual, și pictura ca artă. În țările latine, nu se face această deosebire. Roma i-a lăsat pe artiști să compună imagini religioase după bunul lor plac, necerându-le decât să respecte decența. În catolicism nu există, prin urmare, artă sacră și artă profană, există doar artă pur și simplu, care nu se deosebește decât prin subiect. Comparația între icoană și arta occidentală duce, potrivit lui Trubețkoi, la concluzia unei superiorități a icoanei sub raportul sfințeniei, dar comparația nu are sens dacă adoptăm, ca în Occident, punctul de vedere al valorii artistice. Sub acest unghi, icoanele nu sunt decât ceea ce sunt, foarte frumoase uneori, mediocre sau fără nici o valoare adesea, ca mai toate obiectele noastre de cult.

este și ea adevărată: zugrăvind Rusia (așa cum face, la sfârșitul secolului al XIX-lea, peisagistica), pădurile, câmpiile, izbele ei, pictura duce la o înduioșare iconică.

Dar depășirea sferei religioase poate merge și mai departe, supraviețuind pierderii sentimentului religios. Când părăsește stricta ortodoxie dogmatică, odată cu Florenski, Bulgakov sau Berdiaev, mare parte din „gândirea religioasă” caută cu disperare un creștinism paralel, mai adevărat, mai adânc, mai puțin formal, mai rusec. Ea ajunge atunci la fabricarea unor gnoze creștine. E vorba de sisteme gnostice compozite, care pot include elemente științifice și raționale, ca toate gnozele, păstrând însă în continuare o puternică coloratură mistică. Acesta e prețul „cunoașterii integrale”. Ea este o „viziune centrală” capabilă să organizeze, cel puțin în chip mistic, toate cunoștințele, întreaga istorie; capabilă să se ridice la un punct de vedere dominant aflat mai presus de toate filozofiile care se mărginesc la înțelegerea rațională. Toate aceste cărți, adesea de o gândire extrem de elevată, sunt străbătute de o temă dominantă: Ce este Rusia? Ce poate ea aduce Europei? Ce poate ea aduce lumii?

V

CONTRACURENTE

Liberalii

Nu toată Rusia a fost slavofilă.

Un gânditor excepțional, Ceaadaev, a adoptat în chip expres poziția opusă.¹ Potrivit lui, nenorocirea Rusiei este aceea de a fi optat pentru creștinismul răsăritean, tăindu-și astfel punțile de legătură cu viața europeană. Din când în când, o altă voce face ecou scrierilor lui Ceaadaev: Soloviev, la sfârșitul vieții, Viaceslav Ivanov, după revoluție.² Bulgakov însuși, în cartea sa *Sub meterezele Chersonesului*, ridică aceeași problemă.³ La scurtă vreme însă, revine la un slavofilism exaltat.

1. Pierre Tchaadaev, *Lettres philosophiques adressées à une dame* (1830), Paris, 1970 [Piotr Ceaadaev, *Scrisori filozofice*, trad. rom. de Janina Ianoși, Editura Humanitas, București, 1993 (n. tr.)].

2. V. Ivanov, M. Gherschenson, *Correspondance d'un coin à l'autre*, Lausanne, 1979.

3. Serge Boulgakov, *Sous les remparts du Chersonèse*, trad. fr. de Bernard Marchadier, Paris, 1999. Chersonesul este orașul unde, în 988, cneazul Vladimir a fost botezat după ritul bizantin. În anul următor, el a botezat întregul popor, cufundându-l în apele Niprului. Bulgakov a păstrat în arhiva sa manuscrisul redactat în 1919. Acesta a fost publicat abia în 1991.

Mare parte din rușii care fugeau de această viziune își găseau refugiul în administrație. Într-adevăr, de la Petru cel Mare până la Alexandru III, administrația țaristă a rămas statornic fidelă programului său de modernizare de sus în jos, fapt care cerea din partea slujbașilor săi o adeziune sinceră la raționalismul occidental și la Iluminism. Era condiția pentru ca puterea Rusiei să dăinuie, pentru ca armata ei să devină eficientă.

Acest spirit „luminat” era răspândit de instituțiile de învățământ superior. Începând cu Nicolae I, elitele Rusiei n-au mai fost formate exclusiv în școlile militare (ele însele raționale și tehnice), ci și în universități. Sistemul universitar rusesc a reprezentat una dintre marile reușite ale regimului. Era construit după modelul celui german, reformat de Humboldt. Până la sfârșitul secolului al XIX-lea, de pildă, Franța n-a avut o adevărată universitate; Rusia, în schimb, avea mai multe, și ele au cunoscut o dezvoltare flexibilă până la sfârșitul vechiului regim, primind un număr tot mai mare de studenți: dublu față de cel din Franța, în 1913. În exil, savanții ruși au reprezentat gloria multor universități occidentale, dar gloria s-a păstrat în mare măsură și în țară sub regimul sovietic.

Fiecare nouă domnie găsea pentru slujbele din administrație înalți funcționari de mare calibru: Speranski, sub țarul Nicolae I; Cicerin, Miliutin, Zamiatin, sub Alexandru II; Witte, sub succesorul lui; Stolîpin, sub ultimul țar. Erau personaje cu o cultură politică solidă și cu un dezvoltat simț juridic. Lumea îi numea „liberali”; nu fiindcă ar fi fost liberali precum Benjamin Constant, ci fiindcă voiau să împingă Rusia pe căi europene. N-au reușit însă niciodată.

Slujeau un stat care era ultimul supraviețuitor al Vechiului Regim din Europa și, din nefericire pentru ei, acest regim fusese discreditat de Revoluția Franceză. Pentru opinia publică europeană, asupra lui plana vaga bănuială că ar fi nelegitim. Occidentul își asigurase un regim reprezentativ, care asocia societatea civilă la actul guvernării. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, monarhiile din Prusia și Austria acceptaseră să cedeze o parte din putere către instituțiile reprezentative. În Rusia însă acest lucru era exclus, pentru că societatea civilă nu doar că era inconsistentă, dar nici măcar nu era constituită, iar Coroana își păstra caracterul sacru. Marii funcționari din administrație erau prinși între un țarism încă foarte viu, obsedat de păstrarea prerogativelor autocrației, și un „popor” în spinarea căruia încercau să arunce reforme de tip „liberal”, care însă nu reușeau să prindă rădăcini. Liberalismul lor era teoretic. Era decorativ și util când se punea problema să fie luați în considerare de către partenerii occidentali. Nu găsea puncte de sprijin nici la vârful ierarhiei, la Palatul de Iarnă, nici la baza ei, în satele de pe întinsul imperiului.¹ Acești oameni eminenți erau autoritari pentru că slujeau un stat autoritar. În plus, erau

1. C. Mackenzie Wallace, *La Russie*, Paris, 1879: „Dintre toate minunatele proiecte gândite în Rusia, foarte puține se realizează, și acestea au adesea o viață scurtă. Rușii și-au însușit teoretic nevoile civilizației celei mai avansate și sunt mereu gata să se înflăcăreze pentru mari planuri sugerate de cunoștințele lor teoretice; foarte puțini însă resimt permanent această nevoie; în consecință, instituțiile create artificial pentru punerea lor în practică ajung în curând să lăncezească și să-și dea obștescul sfârșit” (vol. I, p. 268).

imperialiști, iar aici se întâlneau cu gândirea slavofilă: Rusia se extindea continuu, destinul său evident fiind să se extindă la nesfârșit. Statul rus împrumuta atunci argumente din fondul slavofil, doctrina *euroasiatică* în direcția Chinei, doctrina *panslavistă* în direcția Balcanilor. Aproape întreaga Rusie era unită întru slava imperiului.

Revoluționarii

„Occidentalii”, tratați în mod tradițional simetric cu slavofili, nu formează o școală coerentă. Ceea ce conferă unitate acestui curent divizat este respingerea religiei. Curentul este inaugurat de Belinski în răsunătoarea sa *Scrisoare către Gogol*, din 1847, o diatribă scrisă pe un ton revoluționar și, mai ales, ateu. Autorul demască aici portretul imaginar al unui țăran rus în chip firesc pios, precum și al creștinismului spontan al poporului, bătându-și joc de pretinsa dragoste pe care iobagii ar nutri-o pentru stăpânii lor și pentru țar.

Belinski îl citise pe Feuerbach, dar, fiind tuberculos, sortit unei morți timpurii, la numai 37 de ani, n-a avut timp să creeze un sistem bine structurat. Se declara totuși socialist. Dostoievski însuși a fost arestat și trimis la ocnă pentru că a citit această scrisoare într-un cerc de prieteni.

Herzen, copil din flori al unui mare moșier, a beneficiat de o educație completă.¹ În cadrul generației din care făcea parte, el aprecia cel mai mult exaltarea

1. Martin Malia, *Alexander Herzen and the Birth of Russian Socialism*, Cambridge, Massachusetts, 1961.

semireligioasă pe care o oferă Schelling și Hegel. Dar a sfârșit prin a se îndepărta la rândul ei de religie, mai ales de versiunea ei ortodoxă rusă. Naționalismul lui nu era totuși mai puțin înflăcărat, și nici dragostea pentru Rusia mai puțin mesianică decât aceea a slavofililor. Dar întrucât respingea mitologia lor istoriografică, pe ce se mai putea sprijini? Formația lui intelectuală, în întregime occidentală, ar fi trebuit să-l împingă spre Europa, dar Herzen o respingea instinctiv cu orice chip. Argumentele cu care s-a înarmat împotriva acestei tentații îi veneau tot din Europa. Era suficient să citească ziarele franțuzești sau englezești: o permanentă critică a Europei făcută de Europa însăși; pe fiecare pagină, tumult, nemulțumire și o dispută fără sfârșit, de care, neavând ziare, Rusia nu suferea. În anii '40, Herzen s-a apucat să-i citească pe Fourier, Buchez și Proudhon. În mintea lui, liberalismul și socialismul încep să se despartă definitiv.

După ce a suferit exilul într-o provincie pierdută din Nordul îndepărtat, Herzen a reușit să obțină o viză de ieșire, și-a recuperat o parte din avere cu ajutorul lui Rothschild și s-a instalat confortabil la Paris, în 1847. Aici a trăit ca gentleman rentier și revoluționar. Nu iubea nici Franța, nici Germania și nici Anglia, mult prea îndepărtată; inima lui se oprirea asupra Italiei: erau gusturile obișnuite ale călătorilor ruși. Și, la fel ca ei, și-a îndreptat atenția cu pasiune către Rusia. Și-a elaborat deci teoria – versiunea rusească a socialismului – în atmosfera europeană a momentului. Nucleul descoperirii sale era următorul: în timp ce Europa, dizolvată din cauza individualismului, prețuind fanatic proprietatea, slăbită din pricina comerțului, înjosită din pricina cultului

banilor, pradă dezastrelor industrializării, se afla foarte departe de regenerarea socialistă, Rusia în schimb a găsit-o *încă de pe acum*. Socialismul exista în germene în sânul ei. Un observator german, Haxthausen, critic conservator al evoluției capitaliste, descoperise și studiasse în Rusia obștea sătească (*obșcina*). Sub regimul iobăgiei, sau din cauza lui, aceasta era o formă de organizare flexibilă convenită de țăărani, care-și repartizau solidar sarcinile și procedau la împărțirea pământurilor proporțional cu mărimea gospodăriei. Vreme de jumătate de secol, obștea sătească a stârnit visurile tineretului instruit al Rusiei. Ea stă la baza narodnicismului. Este sâmburele socialismului care urmează a fi edificat. E rusească. Se păstrează aici și înclinația slavofilă: întârzierea rusească se dovedește de fapt a fi soluția viitorului.

Michelet scria despre Rusia: „Ieri ne spunea: eu sunt creștinismul. Măine ne va spune: eu sunt socialismul.“

Lenin

O altă doctrină purtată de vânturile dinspre Apus a început să pătrundă în viața intelectuală din Rusia încă din anii 1880: marxismul.¹ Acesta a fost introdus de profesori liberali adepți ai economiei moderne și, cu expresia lui Marx, ai „capitalismului“. Stânga revoluționară narodnică și l-a însușit curând. Marxismul putea fi interpretat ca o acceptare entuziastă a capitalismului, forța revoluționară care lichida vechea lume tradițională și, pe de altă parte, ca o critică radicală a racilelor pe care le conținea, combinată cu o teorie ce-i prevedea sfârșitul inevitabil. Era mai precis, mai „științific“ decât doctrinele moralizatoare ale narodnicismului. Lenin a găsit în marxism „cunoașterea integrală“ pe care o căuta. Ea elimina orice urmă de religie. Ateismul se instalează în această cunoaștere cu o extremă rigoare. Într-adevăr, în locul misterului religios – care ocupa centrul gândirii slavofile lipsite de garanția adevărului, imposibil de întrevăzut altfel decât printr-o contemplare intermitentă, precară, ce nu putea fi împărtășită – se instalează acum știința

1. A. Besançon, *Les Origines intellectuelles du léninisme*, Paris, 1975 [*Originile intelectuale ale leninismului*, trad. rom. de Lucreția Văcar, Editura Humanitas, București, 1992 (n. tr.)].

pozitivă, știința savanților dovedită prin probe irefutabile și garantând adevărul absolut. Marxismul lui Lenin este o viziune centrală, adică o gnoză sprijinită pe știință, cu ajutorul căreia orice experiență umană poate fi explicată prin deducție. Istoria lumii, istoria Rusiei, arta, religia, economia sunt interpretate în „lumina marxismului“, iar această interpretare e foarte simplă, dacă ne convertim la principiile extrem de simple ale doctrinei lui Marx și Engels. Universul se *formatează* în chip miraculos după tiparul ideologiei atotexplicative.

Acum, că lumea e cunoscută, rămâne să fie transformată după modelul dinamic oferit de marxism. Pentru asta, locul trebuie curățat de tot ceea ce, în trecut, a frânat conștientizarea, reprezentând în continuare un obstacol în calea revoluției necesare, dinainte planificate. Dăruit trup și suflet viitorului luminos, militantul leninist nutrește o ură direct proporțională cu știința pe care o deține. Lenin îi urăște pe slavofili, socotește că Dostoievski este „un gunoi reacționar“, alege din cultura rusă numai ceea ce va putea fi utilizat într-o societate socialistă: Belinski, narodnicii materialişti precum Cernîșevski și, de ce nu, câteva scrieri din operele lui Pușkin, Gogol, Tolstoi, expurgate, cum se cuvine, de pasajele lor „negative“. Cât despre liberali, îi urăște pentru că slujesc statul rus, care trebuie distrus, sau pentru că se fac avocații capitalismului.

Pătrunderea marxismului în Rusia arunca o punte între socialismul local și larga mișcare social-democrată paneuropeană. Rupându-se de narodnicism, Plehanov aderă sincer la socialism, fiindcă dorește o europenizare a Rusiei. În Germania, marxismul n-a

rămas apanajul unui cerc de teoreticieni, ci a reușit cu adevărat să pătrundă în sfera preconizată de teorie: lumea muncitorilor sau, cum era ea numită în cadrul doctrinei, „clasa muncitoare“, presupusă purtătoare a făgăduielii de a înnoi totul și de a deschide calea socialismului. Numai că muncitorii aveau propriile lor interese, iar obiectivele lor limitate nu erau cătuși de puțin escatologice. Ei acceptau societatea germană așa cum era, cu condiția să obțină satisfacerea câtorva revendicări concrete. Erau constituiți în bresle, syndicate, partide în adevăratul sens al cuvântului. Ideile profesate de *Herr Doktor* Marx erau de luat în seamă sau de lăsat deoparte. Bernstein lăsa aproape totul deoparte. Marxismul însoțea pur și simplu integrarea lumii muncitorești – și nu doar a ei – în democrația politică germană pe cale de a se naște.

La toate astea, Lenin a reacționat rusește: printr-o schismă. Așa cum Bizanțul respinsese dinamica creștinismului apusean, tot așa Lenin a respins dinamica „reformistă“ a marxismului european. A păstrat ortodoxia marxistă în puritatea sa de cristal, punând în joc aceeași energie pe care o folosisese Moscova pentru a respinge Conciliul de la Florența, închizându-se într-o ortodoxie posacă și irascibilă. S-a rupt de socialiștii ruși, care pretindeau că urmează calea germană și care, *mutatis mutandis*, adevrau la *uniatism*. S-a comportat față de marxism ca un „credincios de rit vechi“, acceptând cu satisfacția martirului izolarea Rusiei și ruperea ei de Europa, ba chiar și de Europa de stânga, sau mai ales de ea.

Tot rusește a procedat și în cazul rolului pe care-l atribuia statului. Considera că statul rus e slab și

că-l putea acapara.¹ Pe țărani nu se putea conta, erau capabili cel mult de o răscoală; dar nici pe muncitori, insuficient de numeroși, insuficient de bine organizați și de „conștienți“. În schimb, dacă reușea să cucerească mașinăria statului, partidul ar fi știut s-o facă să meargă, iar autocrația teoretică ar fi devenit efectivă. Statul bolșevic urma să înceapă de sus în jos transformarea necesară. Astfel, împiedicând europenizarea și coagularea unei societăți burgheze, întârzierea Rusiei era, în alt mod decât cel prevăzut de Kireevski și Herzen, dar după același tipar, o cheazășie a viitorului și un avantaj decisiv.

Statul lui Lenin urma să aibă forța lui Ivan cel Groaznic. Partidul-stat avea să fie sacru precum țarul, pentru că avea să concentreze în el principiul spiritual al izbăvirii materialiste, al cărui păzitor se proclama. Doctrina avea să fie depusă în chivotul ideologiei; urma să-și aibă propriii preoți, ideologii de avangardă. Urma să dea naștere unei liturghii, la fel de scrupulos conservatoare ca și cea de dinainte, ba chiar și mai și. Cu ajutorul acestei liturghii, cu ajutorul „limbii de lemn“ imuabile ce-i va fi asociată, cu ajutorul noilor icoane care, aidoma celor vechi, nu vor reprezenta lumea *aceasta*, ci lumea ideală viitoare – *soțrealism*-ul, „realismul socialist“ –, poporul va fi reeducat. Va pierde nădejdea de a contempla lumina necreată, dar va vedea în curând strălucirea luminii radioase a comunismului.

1. Lenin îi datora această idee lui P.N. Tkacev, unul dintre predecesorii săi în problema revoluției, mai degrabă balcanic decât marxist. E adevărat însă că statul țarist se descompunea la începutul secolului XX. Toată lumea îi aștepta prăbușirea. Vezi O. Figes, *La Révolution russe. 1891–1924*, Paris, 1907.

Noul stat va avea și forța lui Petru cel Mare. Va mătura neajunsurile societății ruse, întocmirile ei putrede, lenea ei endemică, pentru a da Rusiei eficacitatea modernă, forța tehnologică și științifică necesare pentru a alcătui baza și instrumentul revoluției mondiale.

Lenin a reușit. A cucerit statul rus, l-a înzestrat cu o CEKA infinit mai numeroasă și la fel de crudă ca Opricinina* lui Ivan. A înrobit poporul într-un chip mai dur și mai complet decât a făcut-o Petru. I-a lichidat vechile întocmiri și le-a înghesuit în tot atâtea paturi procustiene special pregătite.

A reușit să creeze un regim. L-a înzestrat cu mijloace de apărare ce i-au permis să dureze șaptezeci de ani. Dar n-a reușit să creeze o societate nouă. Utopia lui a rămas o utopie. Garanția științifică n-a funcționat: știința era falsă.

Dar pentru a se convinge pe sine și a convinge lumea că utopia s-a întrupat, că nu exista doar un regim, ci și o societate socialistă, trebuia să mintă. Despre alcătuirea și dubla natură a acestei minciuni am vorbit mai sus.

* Cuvântul desemnează regimul politic din timpul lui Ivan cel Groaznic, forțele militare și polițienești ale acestuia (n. tr.).

VI

DOUĂ INTERPRETĂRI

Regimul instituit de Lenin și-a propus să lichideze tot ce contribuisese la crearea Rusiei: Biserica și creștinismul, edificarea statului de către împărații petersburghezi, Imperiul, justiția întărită treptat începând cu Speranski, poliția politică, intelighenția formată în tot cursul secolului al XIX-lea, literatura, arta, obiceiurile țăranilor, syndicatele muncitorești, germenii instituțiilor reprezentative – Zemstva și Duma –, legăturile culturale cu Europa, acceptarea echilibrului european... și lista nu se oprește aici.

Să privim însă elementele acestei liste dintr-un alt unghi.

Partidul a devenit paznicul, ierarhic și sacru, al noii doctrine care constituie baza educației „omului nou“. A fost construită o mare industrie, capabilă să susțină o armată competitivă. Efectivele și puterea poliției au crescut. Imperiul a fost reconstituit. Polonia, Țările Baltice, temporar abandonate, au fost recuperate după 1945, iar *satelizarea* s-a extins până dincolo de Elba. A apărut o nouă nomenclatură literară și artistică, deținătoare a unor importante privilegii. Sistemul școlar și universitar a fost zdruncinat, dar s-a extins. S-au dezvoltat o artă și o literatură de

stat, care și-au găsit corespondențe în trecutul pre-revoluționar al Rusiei. Naționalismul a prosperat în versiuni dintre cele mai caricaturale. Și lista poate continua.

Au fost lichidate elementele care s-ar fi putut opune utopiei fabricate de leninism. În schimb, au fost păstrați în funcții, după ce au fost temeinic îndoctrinați, toți cei care o puteau sluji. Rusia nefiind lipsită total de trecut, așa cum dorea Lenin, a fost nevoie de un compromis cu acest trecut. Oare Rusia sovietică a fost subminată de vechea Rusie? Se mai poate distinge încă, sub chipul artificial al pseudosocialismului, „Rusia eternă“, așa cum este numită adesea fără a i se cunoaște deloc trecutul?

Asupra acestui punct, istoricii s-au împărțit în două școli. Să le cercetăm pe rând.

I

În fața extraordinarei noutăți reprezentate de puterea comunistă, mintea omenească a căutat repere în sfera lucrurilor cunoscute. Pentru a-și reprezenta ideologia – această fiară nemaivăzută – oamenii trebuie să depună un efort intelectual de care nu oricine e capabil. E mult mai simplu să explici ce se întâmplă prin raportare la trecutul țării.

Istoria Rusiei nu fusese nici pe departe fericită. Europeanii observaseră condițiile barbare în care trăia populația și procedeele despotice de guvernare. În epoca lui Michelet și Custine, zugrăviseră Rusia în culori dramatice și sumbre. Apoi, relațiile cu Rusia au devenit mai strânse, iar observatorii au înțeles că

regimul rusesc nu avea nimic monstruos. Era un soi de Vechi Regim dur și rudimentar, nu prea înclinat spre moderație și blândețe, dar care putea fi înțeles, de pildă, ca o versiune mai rea a regimului din Prusia. Totuși, se îmbunătățea. Instrucția de masă scotea poporul din barbarie. Proprietatea și dreptul începeau să fie recunoscute. Economia era în plin avânt. Literatura și muzica, deși originale, erau în întregime europene și intrau cu drepturi depline în patrimoniul universal. În 1914, la începutul Primului Război Mondial, se socotea că Rusia avea să-și găsească în sfârșit locul în comunitatea Europei civilizate.

Când a părăsit însă această comunitate, în 1917, spectacolul a fost atât de înspăimântător, încât toată lumea a crezut că nu va dura. În 1919, de pildă, fosta capitală imperială își pierduse două treimi din populație, iar cei rămași trăiau din supa populară. Între 1918 și 1924, CEKA omorâse 800 000 de oameni. Populația Rusiei, încă fertilă, crescuse anual cu trei milioane de suflete în timpul războiului. Sub conducerea lui Lenin, a scăzut, din cauza masacrelor, a tifosului și mai ales a foametei, cu circa cincisprezece milioane. În ciuda acestui fapt, guvernul comunist a reușit să-și învingă dușmanii și să formeze un stat solid pe termen lung. Renăștea oare vechea Rusie?

Generalul de Gaulle a refuzat întotdeauna să numească URSS altfel decât „Rusia“. Grila prin care citea el istoria – provenită în mare parte din ideologia mișcării Action française – se întemeia pe permanența națiunii, în acest caz a națiunii ruse, cu tradițiile sale originale și cu esența sa imuabilă. Noua Rusie nu era democratică – dar nu fusese niciodată; era un stat polițienesc – așa cum fusese întotdeauna; transforma

în țări-satelit jumătatea răsăriteană a Europei – dar își dovedise încă din timpul vechiului regim apetitul insațiabil de imperiu. Și tot așa. Se întâmplă ca teoriile inexacte să funcționeze totuși. De Gaulle nu lua nici o clipă în serios ideea socialistă, disprețuia ideea comunistă, dar considera avantajos să trateze cu această țară așa cum ar fi tratat cu o entitate națională ca oricare alta, chiar cu prețul neîncrederii și al unor precauții sporite. Ceea ce nu înseamnă că n-a avut mari decepții: URSS nu era o continuare a Rusiei.

Cum să compari *Ohrana*, poliția politică a țarului Nicolae II, cu cele câteva sute de funcționari ai ei, cu KGB și cei 500 000 de agenți ai săi? Cum să compari sistemul penitenciar rusesc, care nu cuprinsese niciodată mai mult de 75 000 de deținuți, cu milioanele din Gulag? Ce au în comun cenzura laxă de altădată cu lichidarea oricărei gândiri libere și cu impunerea limbii de lemn? Ca să vorbim ca Marx și Lenin, acumulările cantitative au dus la un salt calitativ. Care a fost acest salt?

Ca să susțină cu orice preț teoria continuității, unii istorici serioși au scotocit trecutul pentru a găsi echivalențe. Un cercetător maghiar, Tibor Szamuely, în lucrarea sa *Tradiția rusă* (1974), le caută în lumea mongolă și a începuturilor autocrației. El arată cum a subjugat aceasta întregul popor; cum revoluționarii au întors spatele idealurilor de libertate și autonomie; cum au pregătit o nouă formă de autocrație, mai monstruoasă decât cea de dinaintea ei. Era epoca în care a revenit la modă marchizul de Custine, aproape uitat după 1839. În scrierile lui se găseau formule frapante care se potriveau de minune cu țara sovietelor. George Kennan a remarcat că descrierile lui Custine erau exagerate în epocă, dar că hiperbola se

transformase în realitate după 1917.¹ Custine era adevărat așa cum era adevărat Jules Verne, care anticipase, prin forța imaginației sale, călătoriile pe Lună. Literatura rusă din secolul al XIX-lea a produs coșmaruri profetice. Dostoievski, Soloviov, Blok, Belîi întrevădeau lucruri cumplite, mai degrabă mondiale decât propriu-zis rusești. Ei simțeau că urmează o catastrofă, dar credeau că aceasta nu va avea nimic de-a face cu tradițiile respectabile ale Rusiei. Viziunile lor profetice nu erau o extrapolare a prezentului rusesc. Năvala „demonilor“ (pentru a relua titlul romanului lui Dostoievski) avea cauze spirituale, iar în mintea acestui mare iubitor al Rusiei ea urma să vină dinspre Occidentul blestemat.

În emigrație, mai mulți gânditori, conștienți totuși de ruptura dintre Rusia țărilor și Rusia lui Lenin, au vrut cu tot dinadinsul să arunce punți între cele două. Printre ei, Berdiaev continuă tradiția slavofilă. Bolșevismul nu poate fi înțeles decât ca o revenire a lui Ivan cel Groaznic și a lui Petru cel Mare. El se arată plin de recunoștință față de Lenin și Stalin, indiferent de ce făcuseră, pentru că evitaseră ca Rusia să sufere rușinea supremă de a urma calea comună a Europei. Mai degrabă comunismul decât „capitalismul“ burghez și liberal! La sfârșitul vieții, Berdiaev a cerut și a obținut un pașaport sovietic și nu s-a mai întors în țară – din fericire pentru el. Lucrarea lui *Sursele și sensul comunismului rusesc* (1951) a cunoscut celebritatea.² Pe vremea când eram student la

1. George F. Kennan, *The Marquis de Custine and His Russia in 1839*, Princeton, N.J., 1971.

2. Cf. și Nicolas Berdiaev, *L'Idée russe*, Paris, 1969. Cartea se încheie astfel: „Pe de-o parte, îndurare și căldură a inimii;

Științe Politice, ne era propusă ca o cheie de interpretare profundă și sofisticată. Reflecțiile lui Wladimir Weidlé din *Rusia absentă și prezentă* (1949) sunt mult mai rafinate și mai pure. Totuși, subliniază și el incompatibilitatea esențială dintre tradiția europeană și cea rusească, proiectând în același timp asupra URSS un strop din visurile sale de patriot rus în exil. Defăimează trecutul pentru a îndulci prezentul.¹

de cealaltă, cruzime; pe de-o parte, dragoste de libertate, de cealaltă, aplecare spre robie. [...] Urmându-și Ideea eternă, poporul rus nu iubește cetatea pământească, ci privește către Cetatea viitorului, Noul Ierusalim; dar acest Nou Ierusalim nu e rupt de imensul pământ rusec, care va face parte integrantă din el“ (p. 216).

1. Cartea lui Wladimir Weidlé este frumoasă și profundă. Vreau să citez aici următorul pasaj despre religia rusească: „În viața religioasă a creștinului ortodox accentul cade nu atât pe nașterea și patimile lui Isus Cristos, cât pe învierea Lui, nu atât pe piedicile ce trebuie învinse pe calea credinței, cât pe renunțarea spontană la bunurile acestei lumi în condițiile beatitudinii cerești. Smerenia, îndurarea sunt desigur tot ce poate fi mai creștin în morala creștină, dar pentru a încerca să zidești cetatea lui Dumnezeu *pe pământ* e nevoie de alte virtuți; să spunem, odată cu cinicul, că e nevoie de virtuți capabile de compromisuri. E greu să-i socotești drept ideal creștin neîntinat pe cavalier, pe curtean, pe omul de lume, și cu atât mai puțin pe cel mai puternic dintre ei, pe gentleman, dar rolul lor în istoria edificării societăților care le-au dat naștere a fost imens, în vreme ce în Rusia bătrânul sfânt, veșnicul pelerin, nebunul din iubire de Dumnezeu, deși participă nemijlocit la spiritul Evangheliei, nu prea contează în viața istorică a țării lor. Resemnarea aceasta, faptul de a nu face nimic, când poți face totul, acest dispreț pentru orice bine care nu e binele suprem sunt pentru Rusia un izvor de măreție și, totodată, o cauză de pierzanie“ (p. 213). Tabloul zugrăvit de Weidlé este influențat de viziunea tipică „sfârșitului de secol“ asupra creștinismului în Rusia, care reînnoadă legăturile cu Gogol și Ki-

Plecând de la o perspectivă opusă, troțkismul împărtășește schema, făcând însă din același trecut obstacolul care împiedică înflorirea deplină a utopiei comuniste. Isaac Deutscher, celebru la vremea sa, estimează că revoluția bolșevică a fost produsul unei revolte sociale generate, potrivit părerii lui de bun marxist, de contradicția dintre forțele de producție și relațiile de producție. Revoluția se petrecea la momentul prevăzut de teoria marxistă. Dar înapoierea Rusiei a pervertit nobilul proiect al lui Lenin. Revoluția Franceză păstrează ceva din eleganța și rafinamentul Franței de la Versailles, scrie Deutscher, în timp ce revoluția rusă a readus la suprafață, prin Stalin, lumea barbară a vechii Rusii și liturghiile lui Ivan cel Groaznic.¹

Explicarea noii Rusii prin cea veche este în mare măsură firească pentru polonezi, care, ce-i drept, nu prea au motive să le iubească nici pe una, nici pe cealaltă. Joseph Conrad, de pildă, nu-i iartă nimic. Romanul lui *Sub privirile Occidentului* este un soi de răsturnare a perspectivei lui Dostoievski. El vrea să arate că în statul rus exista ceva mai malefic, mai pervers decât în vechile regimuri europene, chiar atunci când erau primitive. Herling-Gruzinski, care-și relatează deportarea din anii '40, își intitulează elocvent mărturia: *O lume aparte* (1951). Polonia știe că se află la frontierele Europei și că dincolo de Brest-Litovsk începe o altă lume. Un prieten polonez căruia

reevski. Belinski lua în derâdere această viziune. Dar, întrucât viața religioasă reală a fost strivită, verificarea imaginii oferite de Weidllé devine anevoioasă.

1. Cf. cartea sa *Staline*, Paris, 1964.

îi spuneam că am fost în Rusia a exclamat: „Și te-ai întors!“ E o glumă clasică în Polonia.

Un sentiment asemănător este exprimat și de unul dintre cei mai temeinici istorici contemporani ai Rusiei, Richard Pipes, născut la Cieszyn, în Polonia, și titular al catedrei de specialitate de la Harvard în anii '50. Punctul de vedere „polonez“ îl face să minimalizeze rolul ideologiei marxist-leniniste. Vechiul dispreț rusesc pentru drept, pentru proprietatea individuală, natura „patrimonială“ a statului rus, care se socotește proprietar al pământului și al bunurilor supușilor săi, au fost transpuse identic în statul bolșevic. Nu cred că explicația aceasta e suficientă. Dar are meritul de a nu da apă la moară iluziei optimiste. Discipolii lui Pipes cunosc Rusia, dar nu s-au gândit nici o clipă că ea va face saltul direct spre democrație după 1989.

II

Cealaltă școală, din care am avut onoarea să fac parte și căreia îi aparțin de asemenea Françoise Thom și Wladimir Berelovitch, pune accentul, dimpotrivă, pe ideologie. Înaintașii noștri în această școală au fost Martin Malia și, înaintea lui, Boris Souvarine și Arthur Koestler. Ea este pe aceeași lungime de undă cu intuițiile metafizice ale lui Orwell; Dostoievski, Zinoviev¹ sau ale altor vizionari citați în această carte. Soljenițîn – și acesta e meritul lui nemuritor – a întrevăzut acest rol atunci când a înțeles că între-

1. Zinoviev, *Les Hauteurs béantes*, Lausanne, 1979.

gul sistem se reazemă pe ideologie, a cărei natură (dacă are o natură) este minciuna absolută.¹ În cadrul acestei şcoli, interpretarea filozofică a comunismului are un caracter mai tragic decât viziunea „istoricistă“. În această interpretare ne confruntăm, dincolo de orice cronologie, cu răul în stare pură, cu neantul, cu duhul răului, cu fiinţa ucigaşă şi mincinoasă, cu demonul. Din această perspectivă, n-am crezut niciodată că regimul comunist poate fi reformat. El trebuia să dureze la nesfârşit, sau să se prăbuşească şi să dispară. Răul, spunea Soljeniţin, n-a început cu noi. Şi nici nu se va sfârşi cu noi, ci va îmbrăca alte şi alte forme. Este o interpretare care are şi avantajul de a depăşi graniţele Rusiei, de a se putea aplica pretutindeni acolo unde a pătruns comunismul. Între Cuba, Coreea de Nord, Vietnam sau China (vezi Simon Leys) există suficiente puncte comune pentru a putea socoti pertinent conceptul de *regim marxist-leninist*, de *regim ideologic*, de *ideocraţie*.

Şi totuşi, nu se poate nega că regimul comunist, oricât de uniform ar fi, capătă nuanţe diferite şi nici că diferenţierea provine probabil din straturile adânci ale istoriei antecedente. Pecetea istorică nu dispăre. Se constată în chip evident că regimurile se rusifică, se sinifică, se coreeanizează, se vietnamezează etc. Cum pot fi deci articulate aceste două puncte de vedere?

Fiind neant, comunismul nu poate avea întrupare concretă. N-a existat niciodată o *societate* comunistă, aceasta fiind, conform teoriei, mereu proiectată în viitor. N-a existat nici *societatea* socialistă, în pofida

1. În *Lettre aux dirigeants de l'Union soviétique*, Paris, 1974.

uriașelor eforturi ale propagandei de a ne face să credem că exista. N-a existat nici *economia* socialistă, fiindcă, așa cum observa Kostas Papaioannou, nu exista nici *oikos*, nici *nomos*. Cea mai mare eroare a Occidentului a fost aceea de a crede că sistemul *socialist* avea o existență proprie, un *substrat* simetric punct cu punct cu cel al lumii noastre și perceput astfel ca purtător al unui sistem opus, numit, sub presiunea ideologiei, *capitalist*. De aici, definiția falsă și arbitrară dată lumii noastre necomuniste, a cărei realitate nu era defel cuprinsă în conceptul ideologic de capitalism, și slăbirea rezistenței noastre față de utopia comunistă, prezentată ca alternativă.

Comunismul nu avea deci întrupare în realitate. Dar era capabil să-și însușească această realitate și s-o distrugă. Comunismul era o *putere*. Organizându-se și dăinuind, devenea un *regim*. Nu a fost niciodată un fenomen social sau economic, ci un fenomen *politic*. Acolo unde se instala, puterea aceasta trebuia să dăinuie în neființa ei, căci altfel risca să se volatilizeze, ceea ce s-a și întâmplat până la urmă. Luând puterea, regimul moștenea rețetele puterii pe care o răsturnase, rețete ce permiseseră dăinuirea Rusiei țariste și se pretau într-o oarecare măsură la o reutilizare.

Brutalitatea moravurilor, rolul special al poliției politice, al turnătorilor, al spionilor, lipsa sistemului reprezentativ, carențele dreptului de proprietate, colaborarea corpului diplomatic, potrivit prevederilor propriului statut, cu „serviciile“, dezinformarea, naționalismul exacerbat, sentimentul asediului permanent, intoleranța religiei ortodoxe, încurajarea pasivității claselor inferioare – toate aceste elemente

contribuiau la exercitarea puterii. Multă vreme au fost suficiente. Apoi au încetat să mai fie, iar țarismul s-a prăbușit.

Puterea bolșevică era mai fragilă decât cea țaristă. Utopică fiind, nu se putea sprijini pe nimic real, pe nici un program rațional. Și-a însușit deci vechile instrumente ale puterii, dându-le însă o forță înzecită, necesară pentru a compensa carența de realitate. Elementele noii puteri semănau cu cele ale vechii puteri, dar sub forma unei extrapolări perverse. Un observator din afară putea recunoaște în URSS autocrația rusă, ura față de străini, spionajul, poliția de altădată și își putea închipui că are în față „Rusia eternă“. Dar putea observa în același timp că toate aceste elemente fuseseră în așa măsură multiplicat și amplificate, încât făceau Rusia de nerecunoscut, fără nici o legătură cu chipul ei de altădată.

Lucrul acesta poate fi spus despre toate regimurile comuniste. RDG era un soi de dublură caricaturală a statului prusac supraadministrat; China lui Mao, o dublură a statului imperial de legendară cruzime al primului împărat Qin. Dacă Franța ar fi devenit comunistă, regimul ar fi găsit în analele monarhiei absolute, ale statului iacobin sau ale celui napoleonian o întreagă panoplie de mijloace gata de pus din nou la treabă. În comunism, frânele care mențin vechile instrumente ale puterii în limitele decenței și moderației sunt lichidate. Și, cum obiectivul este instaurarea comunismului, obiectiv imposibil și fără sfârșit, apare nevoia urgentă de a umfla instrumentele dincolo de tot ce putea fi imaginat în trecut. Îmi vine în minte o metaforă: dacă distrugem scheletul unui animal vertebrat, ca să-l menținem pe picioare avem

nevoie de o carapace exterioară asemănătoare cu cea a insectelor; am produce atunci o ființă nouă, neviabilă, dar care poate rezista o vreme sub această formă, superficial asemănătoare cu forma anterioară. Pseudosocietatea sovietică este ca un artropod în interiorul căruia agonizează un mamifer dezosat.¹

Iată așadar care era schema interpretativă a mea și a școlii din care făceam parte. Ea explica destul de bine asemănarea dintre cele două Rusii, ca și deosebirea radicală dintre ele. Explica uniformitatea și diferențele dintre țările comuniste. Acorda credit deplin ideologiei uniforme, explicând în același timp specificitatea efectelor sale prin straturile adânci ale istoriei.

1. Și dacă tot am trecut la metafore biologice, iată încă una: când se examinează metastazele unui cancer, se identifică țesutul cancerului primitiv. De pildă, la un cancer pulmonar se observă un țesut renal canceros care a produs metastazele la plămân. Tot așa, în comunismul chinez (sau vietnamez, sau nord-coreean, sau cubanez) se poate observa țesutul originar al comunismului rusesc (leninismul). China sau Vietnamul trăiesc cu acest cancer, dezvoltându-se totuși pe o cale proprie.

VII
ILUZII FRANCEZE

Iluziile franceze privitoare la Rusia sunt de două feluri. Ele se grefează pe cele două curente principale ale spiritului rus, respectiv pe linia slavofilă sau pe linia occidentalistă.

I

Prima serie de iluzii se referă la europenizarea și modernizarea Rusiei și a început în secolul al XVIII-lea. Ea se asociază cu o critică a Vechiului Regim din Franța și face elogiul despotismului luminat practicat de împărații petersburghezi, închizând fără probleme ochii la componenta despotică și tratând foarte serios programele iluministe. Ecaterina II a făcut tot ce i-a stat în putință pentru a încuraja propensiunea prorusă a iluminiștilor francezi, folosindu-și din plin abilitatea, capacitatea de seducție și banii.¹

Acest prim miraj n-a rezistat în fața unei cunoașteri mai aprofundate a Rusiei. Scăpaseră destui militari

1. A. Lortholary, *Les „philosophes“ du XVIIIe siècle et la Russie. Le Mirage russe*, Paris, 1948. Ch. Corber, *L'Opinion française face à l'inconnue russe*, Paris, 1967.

la Berezina, gata să relateze cum stăteau lucrurile cu țara și cu populația ei. Opinia publică franceză, cea liberală îndeosebi, s-a dezlănțuit împotriva lui Nicolae I. Acesta a fost „momentul Custine”.¹ Vălul era sfâșiat. Minciuna era demascată. Michelet se arăta indignat: „Rusul e numai minciună. Se minte la sat, sat fals. Se minte la curtea boierului, minte preotul, minte țarul [...], fals de la un capăt la altul, minciună supremă care încununează toate minciunile. *Crescendo* de minciuni, de aparențe și iluzii.” Și tot el scria: „Tendința unui asemenea stat este de a deveni tot mai puțin stat și tot mai mult religie. Totul este religie în Rusia. Totul este sau vrea să fie sfânt. [...] Fantastică operațiune! Vasăzică nu ești în stare nici măcar să organizezi viața civilă la tine acasă, lumea inferioară! Dar aspiți la ordinea superioară a religiei! Dușman al Legii, pretinzi să te ridici deasupra ei, aspiți la universul Harului! Neputincios în treburile omenеști, te consideri una cu Zeii.”² Intuiția lui Michelet merge până la esența lucrurilor. Ea sintetizează propria mea opinie.

Ca și mai târziu, în 1956, lumea își dădea seama în 1840 că toată operațiunea e artificială, iar progresul e ireal. Toți se trezeau parcă dintr-un vis, minciuna era demascată. Războiul din Crimeea n-a fost nepopular: a fost o revanșă. Numai că „momentul Custine” n-a durat prea mult.

1. Marquis de Custine, *La Russie en 1839*, Paris, 2005 [Marchizul de Custine, *Scrisori din Rusia. Rusia în 1839*, trad. rom. de Irina Negrea, Editura Humanitas, București, 1993 (n. tr.)].

2. J. Michelet, *Les Légendes démocratiques du Nord*, Paris, 1968, pp. 203–205.

A urmat într-adevăr alianța cu Rusia, mult dorită după înfrângerea Franței în 1870, care a devenit oficială, fiind consfințită de tratate tot mai precise, semnate începând cu anii 1880. Republica se alia deci cu țarismul, se compromitea alăturându-se sistemului de guvernământ cel mai diferit de al său. Unii au exprimat rezerve, dar în ansamblu patriotismul francez aproba această alianță, fiindcă vedea în ea o asigurare împotriva Imperiului German și o garanție a păcii.

„Alianța impusă de condiții vitrege“ a reprezentat o dogmă a Ministerului de Externe Francez, o dogmă tenace, care a reapărut în timpul lui Herriot, al lui Laval, al lui de Gaulle și poate că n-a murit de tot. Alianța militară se bucura de o anumită popularitate, dovadă primirea sărbătorească făcută escadrei rusești la Toulon. Dar această alianță nu era gratuită. Rusia s-a înfruptat serios din economiile francezilor. Fai-moasele „împrumuturi rusești“ nu erau iraționale în sine. Rusia era o țară în curs de dezvoltare, iar investițiile făcute acolo păreau la fel de promițătoare ca oricare altele. Se spera, în Franța, că statul rus va profita de ele pentru a-și moderniza echipamentul militar, pentru a construi căi ferate care să faciliteze transportul trupelor către granița germană. Dar Franța trebuia să scoată continuu bani din buzunar pentru a menține această alianță, care, dinspre partea rușilor, era mereu șovăielnică. Pariul nu era lipsit de sens: armata rusă a rezistat pe front vreme de trei ani, din 1914 până în 1917. Împrumuturile acordate de bănci au luat forma unor investiții făcute de publicul francez. Băncile susțineau deci prezentarea Rusiei sub chipul unei țări progresiste. Serviciile secrete

ale imperiului țarist, pe de altă parte, subvenționau ziarele și-i corupeau pe ziariști.¹

Nu toată lumea împărtășea însă această euforie. Conștiința republicană sau liberală și mai ales stânga socialistă se declarau șocate de nenumăratele mărturii despre situația reală din Rusia. Trebuia doar să vrei, ca să afli ce însemnau „cazacii“ și „închisoarea popoarelor“. Unii observatori inteligenți, din toate partidele, presimțeau unde va duce această alianță franco-rusă: la un război.²

În aceeași perioadă de apropiere forțată și de iluzii voite au apărut, în chip oarecum compensator, studii serioase, scrise cu calm, despre Rusia, despre istoria și civilizația ei. Era pentru prima dată, care mult timp a rămas și ultima, când apăreau asemenea studii. Exista la Sankt-Petersburg un Institut Francez, unde tinerii universitari care știau bine limba rusă, experți în istorie și în metodele ei, erau capabili să citească și să traducă cronici, să-i înțeleagă pe

1. A. Raffalovitch, *L'Abominable vénalité de la presse...*, cu informații din arhivele rusești (1897–1917), Paris, 1931.

2. „Alianța impusă de condiții vitrege“, apărută din teama față de Germania, a căpătat o nouă extindere care a durat cincizeci de ani, în timpul Războiului Rece, când a reprezentat o *contrapondere* față de Statele Unite. Ea s-a grefat, într-adevăr, pe un puternic sentiment antiamerican cu rădăcini adânci. Atât la stânga, cât și la dreapta, a luat chipul anticapitalismului și antimodernismului, dar aplicată diferit. Prin „retroviziune“, această aversiune împotriva Americii a alimentat simpatia pentru adversarul ei principal, Rusia, pe care nu era nevoie să-l cunoști: funcția lui de *contrapondere* era suficientă. Astfel, a luat naștere o mișcare prorusă, multă vreme animată de Partidul Comunist, ai cărei activiști par astăzi să aparțină mai degrabă dreptei.

gânditorii ruși. Capodopera acestei serii de studii n-a fost produsă de un universitar, ci de un reprezentant al înaltei burghezii catolice și liberale, Anatole Leroy-Beaulieu. Cele trei volume intitulate *Imperiul țărilor și rușii*, scrise de el în anii 1890, în spiritul lui Tocqueville și Taine, reprezintă studiul general cel mai luminat și mai echilibrat care a fost scris vreodată despre Rusia. Am depus eforturi uriașe pentru a-l reedita, cu o admirabilă prefață a lui Marc Raeff, dar nu s-a vândut deloc.

Primul Război Mondial a pus capăt multor iluzii. Franța spera din toate puterile că Rusia „va rezista”. Era gata să-i cedeze orice. Dacă ar mai fi rezistat câteva luni, Rusia ar fi obținut, în baza tratatelor sale cu Franța, păstrarea Poloniei și o parte din Germania; pe scurt, s-ar fi întins cam cât a făcut-o în 1945. În plus, s-ar fi instalat la Constantinopol, îndeplinindu-și astfel un vis secular. Dar ea s-a prăbușit, antrenând în această prăbușire și economiile francezilor. Care n-au fost deloc mulțumiți.

II

În 1917 a apărut o mare lumină la Răsărit.

Fascinația pentru comunism a unei mari părți a Franței este un eveniment a cărui însemnătate depășește cu mult iluziile despre care am vorbit până acum. Comunismul a fost mondial. Nu li se poate reproșa prea mult francezilor că s-au lăsat impresionați de propaganda sa sistematică, făcută cu metodă, la o scară nemaivăzută. Întreaga Europă a suferit influența ei. Puterea sovietică a format „misionari” și

i-a trimis în lumea întreagă. Erau câteva mii, bine organizați, dispunând de mijloacele financiare necesare și utilizând cu măiestrie tipul de minciună comunistă pe care l-am analizat mai sus, extrem de eficient și greu de demontat.

Influența comunistă a fost inegală. În Anglia, în America, în Japonia, s-a limitat la grupuri care au lăncezit, fără să dobândească nici forță, nici prestigiu. Acolo, clasa muncitoare, ținta principală a propagandei, nu s-a lăsat antrenată. Era organizată de mult în sindicate solide, care n-au putut fi corupte. La fel s-au petrecut lucrurile în Germania, unde social-democrația a rămas dominantă, și în Spania, unde scena era ocupată de partidele anarhiste. În Italia a trebuit așteptat sfârșitul fascismului.

În Franța în schimb, încă din anii '30, Partidul Comunist avea o bază muncitorească reală. Era efectul slăbiciunii sindicatelor muncitorești, care în secolul al XIX-lea nu-și putuseră crea organizații capabile să-și educe membrii în spiritul sindicalismului autentic. Desființând breslele, Revoluția Franceză lichidase baza istorică a culturii muncitorești, care mai supraviețuia însă în Anglia și în Germania, înflorind în sindicate cu caracter de masă. Această cultură fusese înlocuită în Franța de un „spirit revoluționar“, gata oricând să înalțe baricade, care era alimentat de glorioasele amintiri din 1793, 1848 și 1870 și era călăuzit de „lupta de clasă“.

În cercuri care depășeau cu mult lumea muncitorească, în cea mai mare parte a stângii, revoluția rusă (respectiv cucerirea puterii de către secta bolșevică) a fost asociată cu Revoluția Franceză. Asta a și fost cheia succesului ideii comuniste ruse în Franța.

Revoluția Franceză, luată „în bloc“ (Clemenceau), constituia baza sentimentală, mereu invocată, a legitimității republicane. Simpatia față de URSS își avea deci rădăcinile într-un eveniment francez. Naționalismul francez se bucura de faptul că revoluția din Franța își găsisese urmarea și dovada caracterului său universal în revoluția rusă. Și, în măsura în care se socotea că rușii nu luaseră Revoluția Franceză drept model, ci o și desăvârșiseră, nu mai rămânea decât să devii comunist. Revoluția Franceză fusese incompletă, rușii o duceau la deznodământul ei logic. Iată ce demonstau Mathiez și urmașii săi la catedra de Istorie a Revoluției Franceze de la Sorbona.

Iar lucrul părea cu atât mai verosimil, cu cât Lenin însuși făcea dese referiri la Revoluția Franceză. Nu la 1789, la momentul „burghez“, ci la episodul iacobin, la momentul utopic al acestei istorii, la momentul sângeros. Lui Lenin îi plăcea sângele; el găsea că nimic nu e mai frumos decât „reprimarea fără milă“. Reflectase la cauzele căderii lui Robespierre și conchisese că aceasta era urmarea faptului că păstrase proprietatea privată și că nu dispunea de un partid disciplinat, înarmat cu o doctrină. Avea dreptate. Ca atare, a lichidat imediat proprietatea privată și a menținut unitatea partidului în jurul doctrinei marxist-leniniste, devenită o dogmă. Ca urmare, regimul lui a durat aproape un secol.

Când comunismul a fuzionat cu naționalismul rusesc – fuziune care a început devreme, încă din timpul războiului împotriva Poloniei din 1920¹, se

1. În primăvara anului 1920, polonezii au ocupat pentru scurt timp Kievul, dezlănțuind în Rusia o uriașă mișcare patriotică. Celebrul general Brusilov, glorie a armatei țariste,

poate spune –, faptul de a deveni comunist a însemnat, pentru francezi, să părăsească Franța cu gândul și să trăiască în altă patrie decât a lor, în utopia realizată din țara sovietelor. Dar în Franța comuniștii puteau respinge cu sinceritate acuzația de a fi, potrivit expresiei lui Guy Mollet, „naționaliști străini“. Din cauza continuității celor două revoluții, ei se puteau socoti patrioți înflăcărați și consecvenți. Iar naționalismul sovietic necondiționat trezea în cazul lor un soi de naționalism francez, întemeiat pe terorism, pe care-l înălțau la același nivel de șovinism și xenofobie.¹

III

În același timp, un alt sector al societății franceze, mai elitist, era fascinat și el de URSS, însă dintr-un alt motiv, care n-avea nimic de-a face cu comunismul, ci cu ideea de plan, cu ambiția organizării raționale a industriei, a agriculturii, a întregii economii. Fascinația *Gosplan*-ului rusesc reînnoa legăturile cu

s-a alăturat bolșevicilor: nu putea accepta să lase Lvovul și Kievul în mâinile catolicilor. În numele sfintei ortodoxii și al sfintei Rusii, el s-a alăturat Armatei Roșii, aducând cu sine 14 000 de ofițeri ai vechii armate și nenumărați voluntari. Uriașul val naționalist s-a întins în întreaga Rusie, de la cercurile cele mai reacționare până la socialiștii cei mai potrivnici bolșevismului. Tot atunci s-a produs și infuzia de naționalism în doctrina comunistă, care a permis utopiei leniniste să se mențină la putere vreme de șaptezeci de ani.

1. Vezi despre acest subiect al comunismului francez excelentul studiu al lui Marc Lazar *Le Communisme, une passion française*, Paris, 2002.

mirajul Rusiei din secolul al XVIII-lea, mirajul „rațiunii“ care înscrie un text absolut nou pe o pagină albă. Raymond Aron obișnuia să spună că, dacă există o „ideologie franceză“, aceasta este visul saint-simonian al unei societăți raționale, vis ale cărui rădăcini pot fi găsite deja la Colbert sau, dacă vreți, la Descartes. Acest cerc, foarte doritor să introducă Franța în lumea modernă, agasat de arhaismele sale și de proastele obiceiuri retardatare, era dispus să creadă acea parte a propagandei care proslăvea creșterea cu 10% a economiei sovietice, minunea colhozurilor, activitatea științifică prodigioasă. Era o convingere destul de puternică la Facultatea de Științe Politice. Mai trebuie adăugată aici și simpatia spontană a doctrinărilor francezi ai etatismului față de un stat pe care și-l închipuiau asemănător cu al lor.

IV

Biserica Catolică franceză nu acceptase cu seninătate societatea modernă. Nu avusese noroc în politică, iar regimul republican o ținuse departe de putere. În schimb, puneă multă pasiune în operele sociale. În sânul ei se dezvoltaseră primele versiuni de socialism. Milita pentru mai multă dreptate, mai multă egalitate, mai multă fraternitate. Lumea economiei de piață, a individualismului, a liberei întreprinderi îi rămânea străină. Nu suporta mecanismul de bază al noii economii, „distrugerea creatoare“ schumpeteriană, într-adevăr dură și crudă, potrivit căreia, pentru ca întreprinderile să aibă profit și să investească, trebuie dați afară salariații supranumerari și cei a căror muncă nu mai e rentabilă.

Și iată că dintr-odată i se spune că există o societate alternativă, care nu cunoaște șomajul și în care legile sociale sunt admirabile. În locul individualismului – cooperarea, munca în comun, echipa solidară. Cercurile catolice erau tentate să creadă în minciuna fundamentală a comunismului, respectiv ideea că acesta crease o societate, iar utopia sa începuse să se realizeze. Firește, această „societate” nu era perfectă. Dar, dacă accepta libertatea practicilor religioase și învățământul creștin, probabil că se făcuse un mare pas înainte. Așadar, cu condiția să accepte religia – și, la urma urmei, de ce n-ar accepta-o? –, această societate ar trebui, poate, socotită ca fiind structural mai bună, potențial mai dreaptă decât societatea capitalistă, închinată banului, consumului, individualistă și definitiv materialistă. Așadar, între societatea capitalistă și societatea socialistă ar exista, poate, o „a treia cale”, care trebuia explorată. Aceste vederi prindeau avânt într-o parte a clerului și alimentau creștinismul progresist.

V

Pătrunderea ideii comuniste în Franța și simpatia concomitentă față de Rusia sovietică presupun o ignorare voită a realităților rusești. Pentru a ceda în fața ispitelor pe care le-am enumerat mai sus, trebuia să fii surd și orb, să refuzi să știi, să accepți, dimpotrivă, tabloul imaginar zugrăvit de minciuna comunistă rusească. Prima dezvăluire privitoare la cele ce se petreceau în 1917 și 1918, un excelent reportaj bazat pe surse de primă mână despre ororile

de început ale revoluției, a apărut în ziarul *L'Humanité*¹ chiar în acei ani. Fără cine știe ce efect, dacă ne uităm la urmările lui. Studiile științifice serioase despre Rusia sovietică au fost în cele din urmă efectuate, dar în America, în anii '50. În Franța ele au fost marginalizate. Ceea ce se predă în școli și în universități era o versiune îndulcită a tabloului furnizat de propaganda sovietică. Decența, politetea, conformismul, amintirea marii alianțe din timpul războiului pledau pentru rămânerea în această zonă.

Și totuși, imensul palat al iluziilor și al mirajelor era minat. În 1956 s-a fisurat. Apoi s-a măcinat lent, mai lent în Franța decât în alte țări. În 1989 s-a prăbușit definitiv.

VI

Potrivit liniei urmate până aici, dragostea pentru Rusia era o dragoste dictată de intelect. Fie că e vorba de atracția pentru un despotism luminat superior, ca în timpul lui Ludovic XVI, fie că e vorba de făgăduiala deja realizată a unei lumi noi, guvernată de rațiune și dreptate, cum se scria pe vremea Frontului Popular și după război, impulsul venea tot de la intelect. De aceea, minciuna lui Potemkin din vremea țărilor, apoi minciuna comunistă trebuiau riguros urzite, ca să nu lase să apară nici o fisură. Nu trebuia deci ca lumea să poată merge în Rusia ca să vadă. Vizitatorul francez în URSS circula pe itinerarii dinainte

1. *L'Humanité*, ziarul socialist întemeiat de Jean Jaurès, nu fusese încă sovietizat.

stabilite, diplomatului îi erau supravegheate toate contactele. Când era lipsit de asemenea contacte, serviciile sovietice îi furnizau din abundență persoane antrenate, capabile să trezească iubiri sau prietenii răscolitoare. Inteligența se rătăcește mai lesne când e mânată de simpatie. Dar ea se călăuzea în general după dovezi falsificate.

În continuare vom urma linia dragostei dictate de *inimă*. Aici, seducția n-a operat în aceleași medii. Stângă era aceea care pleca o ureche credulă înspre extrem de savanta propagandă rusească a „realizărilor“. Adesea, universitarii erau câștigați pe baza umanismului lor, a încrederii în rațiune, a incapacității de a-și închipui că se poate minți în așa hal, că cifrele pot fi falsificate până într-atât. Bolșevismul a fost întotdeauna apărut de însuși caracterul său neverosimil. Astăzi însă, e mai degrabă rândul dreptei să se lase înduioșată și să simpatizeze cu Rusia din inimă.

În interiorul dreptei, după 1815, reacționarii se orientau bucuros către Rusia. Întreaga Europă se îndrepta spre parlamentarism, spre democrație. Rusia însă, nu. În dezordinea care domnea în Europa, ea reprezenta un stâlp al vechii ordini. Așa se face că un neamț tradiționalist, ostil capitalismului, baronul Haxthausen, a descoperit obștea sătească, pe baza căreia și-au construit utopiile revoluționarii narodnici și pe care dreapta slavofilă și-a însușit-o imediat ca pe un prețios tezaur național. Curios lucru, inamicii moderni ai democrației găseau virtuți chiar și în ordinea de fier a bolșevicilor. Acolo, cel puțin, lumea e obedientă, nu există greve. Când a avut loc prăbușirea imperiului colonial francez, anumiți nostalgici priveau cu invidie către imperiul sovietic. Ția măcar știau

să-și păstreze coloniile. În același timp în care o parte a opiniei publice aclama avântul revoluționar, o altă parte își proiecta asupra Rusiei atașamentul față de imobilism. Diplomația europeană vedea în brejnevism un garant al statu-quoului mondial – un ideal diplomatic de fond.

VII

Dar nu în această dreaptă, cu inimă de piatră, îi aflăm pe cei care iubesc Rusia și o îndrăgesc sincer.

Atracția sentimentală pentru Rusia are mai multe izvoare și mai multe motive. Este confuză și puternică, tenace. Nu cere cifre. Nu o interesează să acorde sau nu credit cifrelor și marilor realizări. Dragostea despre care vorbim lasă deoparte asemenea considerații triviale. Este o dragoste globală și confuză, a cărei alcătuire trebuie lămurită.

Rusia începe să stârnească fascinație la sfârșitul secolului al XIX-lea. Tartarin din Tarascon e fermecat de o tânără rusoaică misterioasă și îngâmfată. Întâmplarea face că e o revoluționară, dar nu asta îl interesează pe Alphonse Daudet, ci pur și simplu exotismul persoanei semețe și reci, care contrastează violent cu bietul său erou, durduliu, vulgar și mirosind a usturoi.

Apoi au sosit în Franța baletul rusești. Ele au entuziasmat, fiindcă publicul s-a simțit transportat într-un loc aparte, magic. Lucrurile nu stăteau însă chiar așa. Baletul rusesc se născuse la Sankt-Petersburg din sămânța fertilă sădită de școala franceză de coregrafie. Marius Petipa avusese elevi foarte

înzestrați, care dezvoltaseră genul cu talent și originalitate. Decorurile, costumele erau concepute de pictori precum Leon Bakst, evreu petersburghez foarte cultivat, trecut pe la École des Beaux-Arts din Paris, sau Aleksandr Benois, pictor de crinoline și de parcuri de tip Versailles. Parisul se privea pe sine într-o oglindă, iar imaginea era atât de strălucitoare, încât nici nu s-a recunoscut în ea, simțindu-se purtat într-un Orient sălbatic, într-o Tartarie aprigă, fără să-și închipuie măcar că baletul era crema europenizării Rusiei. Avea nevoie pesemne de această pierdere a propriilor repere.

Francezii au și călătorit. Turiștii au fost uluiți de Kremlin și de bisericile lui, neștiind că fuseseră construite de meșteri italieni, iar zidurile lui le aveau drept model pe cele ale castelului milanez al familiei Sforza. Nicolae I a adăugat acestor ziduri mici turnulețe fanteziste, pentru a le face mai rusești. Au fost impresionați de palatele din Sankt-Petersburg, construite de arhitecți italieni, francezi, scoțieni, care alegeau dintre schițele lor proiectele gigantice, pe care nu le puteau construi decât acolo. Aceste palate sunt trecute în contul Rusiei, ceea ce și doreau împărații care le comandau; iar Rusia comunistă a beneficiat la rândul-i de gloria lor, motiv pentru care s-a îngrijit să fie bine întreținute.

Rusia acelor ani intrase în lumea comună a artei europene. Aspirase să fie un mare centru artistic, ceea ce a și devenit, fiind imediat recunoscută. Avangarda era calea cea mai rapidă de a-și face loc în marea răsturnare a canoanelor artei tradiționale. Avangardismul rusesc a fost mai rapid decât oriunde în lume. În câțiva ani, futurismul, cubismul, abstracționismul s-au luat la întrecere. Kandinski și Malevici și-au

descoperit formula artistică încă dinainte de război și de revoluție. Pictura franceză avea de ce să fie interesată de aceste curente, doar ea inițiasse întreaga mișcare. Lucrările pictorilor francezi au fost expuse la Moscova și Petersburg, până când rușii au considerat, printr-o reacție naționalistă, că nu mai au nimic de învățat din ele. În aceiași ani, Rusia, care suferea de slaba sa reprezentare în pictură, și-a descoperit icoanele. Genul era mort din secolul al XVII-lea, icoanele fiind considerate simplu suport al sentimentelor pioase. Apoi au fost scoase acele *riza*, acoperămintele metalice care nu lăseau să se vadă decât chipul și mâinile, atât de înnegrite de fumul lumânărilor, că abia se mai distingeau. Icoanele au fost restaurate, repictate. Mai mulți artiști occidentali iluștri, Matisse în primul rând, au afirmat că avem de-a face cu o mare pictură. O pictură care putea fi legată de primitivii italieni, de arta bizantină, de marea tradiție comună. Această artă religioasă a avut cu atât mai mult succes, cu cât arta religioasă catolică devenea tot mai puțin capabilă să producă imagini convingătoare ale lui Isus, ale Fecioarei și ale sfinților. Iată de ce vedem astăzi în bisericile Franței nenumărate reproduceri de icoane agățate pe pereți, în detrimentul operelor religioase naționale – și uneori chiar aceste reproduceri trezesc dragostea pentru spiritualitatea rusă.

Până aici, numai lucruri demne de stimă. Era absolut firesc ca Franța să cunoască tezaurul artistic al Rusiei, arta ei adevărată, talentele ei, minunații ei muzicieni. Și a făcut-o, spre onoarea ei. Credea că civilizația europeană se va îmbogăți cu o nouă provincie. Dar această intrare a Rusiei în lumea comună a artei mai aducea ceva cu sine: ideea slavofilă, cu opoziția

sa radicală față de Europa și cu refuzul declarat ca Rusia să devină europeană.

VIII

Naționalismul rusesc e molipsitor pentru că este religios. Sufletele religioase s-au întors către Rusia fiindcă se simțeau oprite de o Franță sceptică, pozitivistă, iar religia catolică însăși, așa cum era practică în Franța, nu-i satisfăcea.

Impulsul inițial al slavofilismului francez a fost cartea lui Eugène-Melchior de Vogüé *Romanul rusesc* (1886), care a dat naștere unui enorm val de traduceri. Până atunci, interesat de literatura rusă fusese numai Mérimée, care tradusese din Pușkin. În câțiva ani, toate operele lui Tolstoi, Dostoievski, Turgheniev, Leskov, Goncearov, Korolenko, Gorki, pe scurt operele esențiale ale literaturii ruse clasice, au apărut în librării, în traduceri acceptabile. Apoi, Franța a avut parte de propriile romane tolstoiene, Roger Martin du Gard de pildă, iar Dostoievski a bulversat conștiința filozofică și literară a francezilor. De atunci, literatura rusă a fost tradusă în franceză mai asiduu decât literaturile germană, italiană și spaniolă.¹

Vogüé era un tânăr diplomat care ocupase multă vreme un post la Petersburg. A început să învețe rusește, ceea ce în meseria lui nu era absolut necesar. Ba chiar s-a însurat cu mare pompă, la Palatul de

1. În cel mai recent catalog al colecției Bibliothèque de la Pléiade, găsesc 27 de volume din literatura rusă, față de circa 15 din literaturile italiană, germană și spaniolă la un loc.

Iarnă, în prezența familiei imperiale, cu o doamnă de onoare a împărătesei.

Scopul lui Vogüé nu era să îmbogățească câmpul literaturii franceze, ci s-o critice. Reproșul său: nu era creștină. Stendhal, Balzac, Flaubert sunt străini de acea compasiune evanghelică ce animă literatura engleză, având o strălucire și mai specială în literatura rusă. Literele franceze sunt brutale, realismul francez a devenit străin de domeniul cel mai elevat al spiritului uman, naturalismul francez cade pe panta vulgarității și a sordidului. Vogüé reprezenta contracurentul spiritualist al conștiinței franceze, care se va dezvolta după încheierea epocii lui Renan și Taine, până în anii '20 ai secolului următor. Acest contracurent găsește în „sufletul rus“ (Vogüé este pe- semne cel care a inventat această celebră expresie) o direcție și un model. „Surplusul de suflet“ de care are nevoie Franța poate fi găsit în Rusia, „în compasiunea eliberată de orice element impur și sublimată de spiritul evanghelic“. Cartea lui Vogüé a fost tratată cu răceală de critica din Rusia, dar l-a propulsat pe autorul ei, încă din 1889, în Academia Franceză.

Vârsta de argint a fost ultima explozie a vieții intelectuale rusești în cele două decenii care au precedat războiul din 1914. Ea se opune *Vârstei de aur*, epocii lui Pușkin. Pușkin și epoca sa erau legați de Iluminism. Vârsta de argint a fost o erupție tumultuoasă de simbolism, viziuni apocaliptice, estetism, iraționalism. Cuprinde tot ce se poate închipui, spiritul revoluționar și critica radicală a ideii de revoluție.¹ Spiritul

1. Vezi în celebra culegere *Vehi (Jaloane)* critica rolului funest al intelighenției. Moscova, 1910.

religios este prezent sub toate formele sale, de la ateismul dogmatic la religiile orientale. Reflecția serioasă asupra teologiei creștine îi pasionează pe intelectualii laici, combinându-se, ca întotdeauna, cu reflecția asupra destinului Rusiei.

Iată două cazuri de slavofilism francez, doi oameni care admiră deopotrivă valoarea intelectuală și morală.

Pierre Pascal, fiu al unui profesor de liceu din Clermont-Ferrand, a absolvit École Normale Supérieure, devenind profesor de limbi clasice. Era, și a rămas toată viața, catolic practicant. În timpul războiului, după ce a fost rănit pe frontul din Dardanele, a făcut parte din misiunea militară franceză pe lângă țarul Rusiei. Tânărul locotenent francez era deja îndrăgostit de Rusia și-i învățase temeinic limba. Când a izbucnit revoluția, a crezut că i se împlinesc visurile. A dezertat și a rămas în Rusia. S-a întors în Franța în 1933, susținând o splendidă teză de doctorat: *Avvakum și începuturile mișcării rascolnice*. Profesor la Sorbona, a fost maestrul pe drept venerat al unei întregi generații de slaviști. În 1970, în vârstă de optzeci de ani, a dat un foarte lung interviu, în care își expune pe larg întreaga viață.¹

Misiunea militară din care făcea parte Pierre Pascal avea drept scop să convingă Rusia să continue războiul. Pascal însă era un adversar hotărât al războiului. Nu putea avea simpatie pentru cadeți și pentru șeful lor, Miliukov, care voiau să continue efortul

1. Interviul poate fi găsit pe Internet: www.ina.fr/histoire, 1 ianuarie 1970. Intervievatorul este G. Nivat.

de război și să facă din Rusia, după căderea regimului țarist (februarie 1917), o republică parlamentară după model european. În opinia lui, nu era o soluție de dorit pentru Rusia. De aceea, l-a aprobat îndată pe Lenin și programul său de pace imediată, ca și celebrul *Prikaz nr. 1*, care dizolva armata, îi trecea pe ofițeri la rangul de simpli soldați, desființa gradele. Puciul din octombrie 1918 și dizolvarea Adunării Constituante nu l-au șocat. A aprobat din toată inima lichidarea proprietății private. Programul vizând egalitatea absolută, proclamarea „păcii mondiale” (*mir miru*), îndeplinea, în ochii lui, idealurile profunde ale poporului rus, respectiv creștinismul evanghelic de care, după cum își închipuia, acest popor era pătruns.¹ Pascal spera că din răsturnarea „valorilor burgheze” va lua naștere o „creație socială” nouă, mai justă și mai bună. Acesta era visul său, ca și al poezilor pe care-i admira: Esenin, Belîi și Aleksandr Blok, al cărui faimos poem *Cei doisprezece* – în care Isus Cristos se așază în fruntea unui reductibil cortegiu al Armatei Roșii – îl recita neîncetat.

În anii cumpliți ai comunismului de război, Pascal a suferit toate privațiunile, frigul, foamea, dar nu s-a plâns niciodată. Dimpotrivă, în 1921, când numărul morților trecuse de 15 milioane, iar bolșevicii lăsaseră țara vlăguită să-și mai tragă sufletul vreme de câțiva ani în cadrul a ceea ce s-a numit NEP*, Pascal a

1. Vezi cele două lucrări ale sale *La Religion du peuple russe*, Lausanne, 1973, și *Civilisation paysanne en Russie*, Lausanne, 1969. Pierre Pascal a publicat și un „jurnal din Rusia”, sub titlul *En communisme*, Lausanne, 1975–1977.

* *Novaia Ekonomiceskaia Politika*, program al guvernului sovietic, propus de Lenin și desfășurat între 1921 și 1928,

regretat comunismul de război. Vedea în noul program adoptat un eșec al visului său. Mai mulți adepți fanatici ai utopiei s-au sinucis atunci, iar el n-a fost departe.

Pascal n-a fost însă propriu-zis bolșevic, pentru că nu putea împărtăși doctrina „materialistă”. Retrospectiv, în 1970, se definește mai degrabă drept un soi de „stângist”. A ocupat totuși funcții care l-au adus în contact cu principalii conducători: Lunacearski, Buharin, pe care-l stima, Zinoviev, pe care nu-l stima. Îl admira pe Lenin, pentru că-l simțea foarte rus, foarte aproape de aspirațiile poporului. Iar cedarea lui când a inițiat NEP o pune pe seama faptului că e „bun economist”. În schimb, nu-l aprecia deloc pe Troțki, care era mai occidental.

După 1922, revoluția a încetat să-l mai intereseze. Statul sovietic, declară el, a devenit „un stat ca toate celelalte”. Totuși, îl slujea. Dar s-a automarginalizat, mergea în fiecare zi la biserica Saint-Louis-des-Français și se apleca asupra cercetărilor sale erudite. S-a atașat de personajul Avvakum, un protopop rascolnic din secolul al XVII-lea, care a sfârșit împreună cu discipolii săi ars de viu și cu limba smulsă, în vremea țarului Alexis Mihailovici, lăsând o autobiografie emoționantă, tradusă admirabil de Pascal. Avvakum, declară el, marchează ruptura între religia tradițională a poporului rus și religia oficială impusă de împărații de la Petersburg. Pe el l-a pasionat răzvrătitul, sau mai degrabă martorul (martirul). Am citit teza lui

când a fost abolit de Stalin; el a permis întru câtva libera inițiativă și micile întreprinderi private, mai ales în domeniul agricol, băncile, marea industrie și comerțul exterior rămânând în mâna statului (n. tr.).

Pascal și cartea sa *Viața lui Avvakum*. Protopopul era într-adevăr o personalitate puternică. Mie mi se pare că aparține unui tip de creștinism antic, de stil arhaic-bizantin – în Franța i s-ar spune merovingian. Asta nu l-a împiedicat pe Pascal să-l compare cu janseniștii. În ce mă privește, nu mi-l închipui pe neîmblânzitul protopop, pesemne cam hirsut, plimbându-se prin abația Port-Royal, alături de Arnaud, Andilly și Nicole. Membrii celebrei academii ar fi fost surprinși.¹

L-am cunoscut pe Pierre Pascal și l-am iubit pentru știința lui profundă, pentru blândețea și bunătatea lui. Îi reproșam un singur lucru: în timp ce prietenul său Boris Suvarin, evreu din Odessa, membru fondator al Partidului Comunist Francez, după ce s-a dezis de comunism, a denunțat fără încetare minciuna bolșevică, analizând-o cu o inteligență extrem de perspicace și de combativă, Pascal, martor al acelorași orori, a tăcut. A știut adevărul, dar nu l-a spus.

Citind însă atent lungul său interviu, îmi dau seama că, de fapt, nu l-a știut niciodată. El a avut un vis, iar acest vis s-a frânt. A luat act de frângerea visului, dar nu l-a negat și nu l-a criticat niciodată. În jurul lui, oamenii erau totuși întemnițați, împușcați cu miile, mureau de foame; el n-a protestat niciodată, nici măcar împotriva lichidării Bisericii Ortodoxe și a tuturor Bisericilor. Și asta deoarece, credea el, revoluția va da naștere unui alt popor al lui Dumnezeu, mai întâi în Rusia, apoi în întreaga lume. Pentru asta merita să închizi ochii.

Componentele acestui vis se văd limpede. La început, Clermond-Ferrand și viața încorsetată, disciplinată,

1. *Avvakum et les débuts du Raskol*, Paris, 1938.

meschină a Franței provinciale de dinainte de 1914. Apoi a venit războiul stupid și insuportabil. Pe urmă, Pascal s-a îndrăgostit de Rusia, de poporul ei de țărani, aflat atât de departe de ipocrizia convențiilor franțuzești. Iată în sfârșit un popor comunitar, care nu știe ce-i aia proprietatea. Bun, sincer, generos, ba chiar civilizat, în felul său special și mult mai nimerit. Când acest popor se răzvrătește vărsând râuri de sânge, Pascal continuă să-l socotească un popor mărturisitor al lui Cristos, la fel ca slavofili și ca Dostoevski. Continuă să-l iubească cu fidelitate toată viața, nu și pe conducătorii săi însă, care, spune el, sunt „la fel ca toți ceilalți din Occident“. Dar asta nu înseamnă decât că a ignorat comunismul, că a refuzat să-l vadă așa cum era și să înțeleagă cum e. A făcut la fel ca slavofili care-și priveau iobagii de la depărtare, într-o lumină ideală și refuzau să vadă realitatea guvernării lui Nicolae I și situația în care această guvernare adusesese Rusia. Există la Pascal o vână de anarhism creștin și de milenarism. El s-a raportat la poporul rus ca la un idol, în așa măsură încât, atunci când catastrofa a avut loc, când visul s-a destrămat sub ochii săi, n-a mai văzut diferențele, totuși sesizabile, dintre Lenin, Stalin și „conducătorii occidentali“. S-ar părea chiar că nu și-a dat prea bine seama că poporul de țărani fusese redus la neant de către acești conducători „la fel ca toți ceilalți“ și că încetase să existe. Pierre Pascal a părăsit acea lume, dar nu s-a ridicat împotriva ei, n-a depus mărturie, așa cum făcuse Avvakum, cu vehemența lui fără egal.

Francezii n-au căutat doar în Rusia un surplus de suflet. Mult timp l-au căutat în Spania. În Spania și-a plasat teatrul francez acțiunea atunci când trebuiau

puse în scenă mari sentimente, pasiuni mistuitoare ce n-ar fi fost verosimile pe dealurile noastre blânde: *Cidul, Dom Juan, Hernani, Carmen, Condurul de mătase...* Dar, în vremurile noastre, cu excepția câtorva reveniri la Spania ale unui Malraux sau Montherlant, câmpul magnetic mai puternic al Rusiei a învins.

Iată și un alt caz. Bernard Marchadier l-a cercetat cu prudență și sagacitate. Îl voi urma pas cu pas.¹

Parisul a fost capitala artistică și intelectuală a emigrației ruse. Lenin a avut inspirația de a lăsa să plece, în 1922, un vapor pe care s-au îmbarcat gânditori notabili, între care Berdiaev și Vladimir Lossky. Lor li s-au adăugat Merejkovski, Ghippius, Bulgakov și Șestov, floarea „filozofiei religioase ruse“, care s-au instalat la Paris și au făcut școală. În ultimii ani ai vechiului regim, un uimitor clocot cuprinsese gândirea religioasă a membrilor intelighenției ruse, care dobândiseră o cultură teologică foarte serioasă, alimentată de Părinții greci și de tradiția bizantină. Maestrul lor, sau mai degrabă punctul lor de referință, era Vladimir Soloviov, care murise în 1900. Despre acesta se poate spune că a fost un mare filozof și un mare teolog. În anumite privințe l-am putea compara cu Newman*. Gândirea catolică nu reușea să iasă din cercul tradiției augustinienne și tomiste. Când rușii și-au prezentat tezaurul, precum cei trei regi magi darurile

1. Bernard Marchadier, *Jacques Maritain et la tonalité russe*, articol inedit.

* John Henry Newman (1801–1890), preot și teolog britanic, trecut la catolicism și numit cardinal, celebru pentru pozițiile sale în disputele privind credința creștină (n. tr.).

aduse lui Isus, pentru francezi s-a deschis o fereastră către un peisaj cu totul nou.

Maritain a participat la o dezbatere franco-rusă organizată în 1931. Parcursese deja o cale destul de lungă în filozofie și politică. Provenea din mișcarea Action française, nu era bergsonian, tocmai scrisese despre Descartes o scurtă carte strălucită și demolatoare și-și legase definitiv filozofia de Sfântul Toma d'Aquino, Sfântul Ioan de Saint-Thomas și Sfântul Ioan al Crucii. Cu Rusia nu avea legături intelectuale, ci doar legături afective, prin soția sa, Raisa, și cumnata sa, Vera, evreice rusoaice născute la Rostov pe Don; amândouă erau naturalizate în Franța de mult și se convertiseră la catolicism, păstrând totuși o anumită slăbiciune pentru prima lor tinerețe și prima lor patrie. În dezbaterea din 1931, Maritain a declanșat un atac în toată regula împotriva cartezianismului, „cel mai mare păcat francez“, în opinia sa. „Filozofia lui Descartes, declara el, este o autentică filozofie burgheză; Descartes a fost strămoșul sau precursorul burghezului francez, care socotește prudența o virtute superioară înțelepciunii, a burghezului francez pentru care Sfântul Duh este o ipoteză...” În chip straniu, lui Descartes i-a luat apărarea un profesor rus.

Influența intelectuală a gândirii ruse asupra lui Maritain a fost slabă, ca și asupra lui Gilson, care știa totuși rusește și era interesat de ceea ce se petrecea în Rusia. Din cauza Raisei, sau a unei înclinații a temperamentului său, Maritain avea un tropism către lucrurile rusești. Berdiaev nota: „Îi iubea pe ruși, îi prefera francezilor. El însuși semăna într-o câțva cu un intelectual rus, iar casa lui era diferită

de casele francezilor obișnuiți.“ Stanislas Fumet scria și el: „Încă din tinerețe, Maritain îi iubea pe ruși.“ În orice caz, casa lui de la Meudon era primitoare în chip rusec, ospitalieră, fără deosebire de rang social, naționalitate sau apartenență religioasă. În jurul samovarului – unde oficia mama Raisei – se purtau lungi discuții, pline de căldură, fără o ordine prestabilită. Rușii care veneau ca oaspeți erau bine primiți și găseau acolo o atmosferă familiară, atmosfera de *krujok*, „cerc restrâns“ al unor discuții interminabile în jurul ceaiului, adevărată instituție de bază a intelighenției ruse încă din anii '40 ai secolului al XIX-lea. Bernard Marchadier se întreabă chiar dacă legământul de castitate respectat de cuplul Maritain nu avea o nuanță rusească de sfârșit de secol, căci legământul era respectat și de cuplul Losev, de cuplul Merejkovski și de cuplul Berdiaev. Aupra acestui subiect nu ne vom pronunța însă.

Provenit dintr-o solidă familie burgheză, Maritain detesta „spiritul burghez“. Nașul lui fusese Léon Bloy, care vitupera neîncetat împotriva burghezului, tratat mereu drept porc. Așa se face că Maritain nu și-a aflat niciodată locul: profesor fără catedră, călugăr fără mănăstire, soț fără urmași, mereu în voia împrejurărilor, mereu în largul său și detașat, între Meudon, Princeton, Roma sau Toulouse. Comportament, am spune, de emigrant, de emigrant rus din acea epocă. Detestarea spiritului burghez este un lucru destul de obișnuit în mediul catolic francez, de la Barbey d'Aurevilly până la Bernanos, și dăinuie ca un loc comun.

Maritain era un reformator în cadrul Bisericii. A făcut parte din pleiada remarcabilă (Lubac, Congar, Bouyer, Gilson, Journet etc.) care dorea un *aggiornamento*

al Bisericii Romane. Au pregătit Conciliul Vatican II, i-au urmărit cu pasiune desfășurarea, au suferit din cauza efectelor lui, au protestat împotriva rătăcirilor lui. Maritain era reformator pentru că suporta greu rigiditatea, rigorismul, anchiloza membranoasă a Bisericii din timpul său, de după Conciliul din Trento. Credea că răul își are originea în Constantin cel Mare. A scris puțin, lăudând Conciliul și vrând să-i apere adevăratul sens: „În adevăr, toate vestigiile Sfântului Imperiu sunt astăzi lichidate; am ieșit definitiv din epoca sacrului și din epoca barocului; după șaisprezece secole [...] începe o eră nouă, în care Biserica ne cheamă să înțelegem mai bine bunătatea și umanitatea lui Dumnezeu Tatăl. [...] S-a înfăptuit marea răsturnare în virtutea căreia nu cele omenești trebuie să apere cele divine, ci cele divine se oferă să le apere pe cele omenești (dacă acestea nu refuză oferta făcută). Biserica a rupt legăturile care pretindeau că o susțin, s-a eliberat de poverile care ne îndemneau s-o credem mai bine înzestrată pentru opera de mântuire.“ Lui Maritain nu-i plăceau nici cenușiul vieții catolice, nici superstițiile creștinismului popular, nici sprijinul acordat de clerici autoritarismului politic. S-ar fi putut lăsa ispitit de mesianismul religios rusec, de mistica rusească, de sufletul rus. Sau poate de noul mesianism comunist. Berdiaev afirma că Internaționala a treia nu avea nimic internațional, ci că era o idee națională rusească, același mesianism secularizat. Berdiaev s-a raliat totuși la ea către sfârșitul vieții. Despre comunism afirma că avusese măcar meritul de a împiedica evoluția Rusiei către Europa burgheză, liberală, capitalistă, de care era amenințată. Maritain a scăpat de această ispită.

Șansa lui a fost că în timpul războiului a fost în America, unde s-a eliberat de cea mai mare parte a himerelor sale. A căpătat mai multă simpatie pentru *manifest destiny* al Statelor Unite decât pentru cel al Rusiei. Totuși, în octombrie 1944, pictorul și scriitorul Joseph Czapski le-a scris o scrisoare lui Maritain și lui François Mauriac. Czapski supraviețuise masacrului de la Katyn și străbătuse Rusia dintr-un lagăr într-altul pentru a organiza salvarea deportaților polonezi, care au reușit să părăsească URSS și să alcătuiască armata poloneză din exil. În această scrisoare, el le cere celor doi iluștri scriitori catolici francezi să intervină pentru a alerta opinia publică asupra soartei Poloniei. După ce fusese prefăcută în cenușă de trupele *Wehrmacht*-ului, Varșovia era lăsată la discreția armatei sovietice, ca și tot restul țării. Maritain, care înainte de război adresase multe petiții cu ocazia bombardamentelor de la Guernica, a tăcut.

Un an mai târziu, în 1945, fiind ambasador pe lângă Sfântul Scaun, Maritain i-a explicat lui Czapski motivele tăcerii sale: „Trebuia să mă arăt foarte sever față de polonezi [...], nu le pot ierta antisemitismul și nici atitudinea față de Rusia. Pretindeți că aveți o misiune de îndeplinit în Răsărit, afirmați că sunteți zidul de apărare al creștinătății, dar în același timp îi socotiți pe ruși suboameni, îi disprețuiți profund.“ Adresat lui Czapski, acest potop de invective este cum nu se poate mai nedrept: așa cum se observă în admirabila sa carte *Pământ neomenesc*, acest mare polonez n-a nutrit niciodată asemenea sentimente. Maritain și-ar fi putut aminti totodată că familia Raisei fugise din Rusia de frica pogromurilor.

Creștinătatea poloneză, aderând masiv la concluziile Conciliului din Trento, clericală, patriotică, nu

avea cum să-i placă lui Maritain. El aspira la un „nou creștinism“, la o „nouă flacără“, la o „nouă eră“, la o „eră a Spiritului“, cum se spunea în revista cu același nume, atât de slab înarmată împotriva ispitei comunismului. Maritain n-a căzut în această ispită. Dar socotea, împreună cu Raisa, că sub gheața regimului sovietic continua să curgă un curent de spiritualitate. Era o rezervă de har pentru creștinismul viitorului. În Italia, Maritain a devenit prieten apropiat al lui Eugenio Montini, viitorul Papă Paul VI. Acesta a hotărât ca la conciliu să nu se vorbească despre comunism, iar tăcerea, „a doua tăcere a Bisericii“ (după cea dintâi, cu privire la nazism, și mai completă), va dura douăzeci de ani.

IX

„Îi aștept, spunea Léon Bloy, pe cazaci și pe Sfântul Duh.“ Când nu aștepți nimic de la Sfântul Duh, te poți mulțumi și cu cazacii.

Civilizația noastră dă naștere unei ordini, iar această ordine e greu de suportat. Francezii au trecut prin colegii religioase severe și prin licee, care sunt o copie a celor dintâi. Au trecut prin serviciul militar, în timpul căruia au fost tratați ca adevărați sclavi. Apoi au intrat în viața profesională, unde tradiția voia ca novicii să fie bruftuiți. Urcau treptele unei cariere profesionale, foarte multe la număr. Se adaptau nenumeratelor rituri, familiale, profesionale și, chiar și după moarte, riturilor obligatorii ale înmormântărilor de tip franțuzesc. Chiar și literatura asculta de reguli retorice ce nu puteau fi răsturnate cu una, cu

două. Catolicii trebuiau să asculte de o autoritate clericală apăsătoare; pentru clerici ierarhia părea uneori un lanț greu, iar dogma, de o precizie fastidioasă. Ca pretutindeni în Europa, întreaga societate franceză era împresurată din toate părțile de constrângeri, încorsetări, lanțuri, jaloane. Oamenii știau, sau mai degrabă își închipuiau, că acolo toate aceste limite nu existau. Că exista un spațiu uriaș, necontrolat, o stepă și o taiga nesfârșite; iar oamenii care îl locuiau nu sufereau constrângerile ce-l afectau pe mic-burghezul din Franța.

Franța băuse sânge în timpul Revoluției, și gustul sângelui i-a rămas în amintire. Spiritul revoluționar exista în forma lui cea mai directă într-o mică parte a populației, dar o parte vie. Și mai ales în rândul „intelectualilor“. Această parte a opiniei publice n-a susținut comunismul în ciuda masacrelor, ci din cauza lor. Așa cum au fost și China, Vietnamul, Cuba sau Cambodgia mai târziu, Rusia era locul care devenise sacru prin sângele vărsat. Ideea comunistă nu se confundă totuși cu ideea rusă. Rusia nu e răspunzătoare de fantasmele ucigașe ale intelectualilor noștri. Recent, unii dintre ei au avut parte de evenimente care le-au mers la suflet: relatările despre revoluția culturală din China sau, în cazul lui Alain Badiou, cele privind splendidul genocid cambodgian.

Un roman apărut nu demult revine la tema propriu-zisă a Rusiei: *Limonov* de Emmanuel Carrère¹. Autorul cunoaște bine, din proprie experiență, Rusia contemporană, iar cartea lui poate fi utilă celor care

1. Paris, 2011.

n-o cunosc. El nu zugrăvește Rusia în roz, nu-și închiuie și nici nu-și dorește ca ea să devină o democrație, nici măcar una începătoare. Nu-și alege drept erou un „disident“ din vremea lui Brejnev, un „luptător pentru libertate“. Își bate joc mai degrabă de cei precum Siniavski, Saharov sau Brodski, oameni de treabă pe care-i găsește pompoși și proști. Dacă ar ajunge ăștia la putere, „ar fi o catastrofă“. Uniunea Sovietică e cenușie, „dar nu e lagărul de concentrare descris de ei“. „Occidentul nu face mai multe parale“ (p. 152).

Iată cum face Carrère cunoștință cu Limonov: „Vorbea despre epoca aia (a lui Brejnev) și despre Uniunea Sovietică cu o nostalgie ironică, ca despre un paradis al huliganilor ageri la minte, și nu rareori, la sfârșitul cinei, când toți erau beți morți – el însă nu, fiindcă ține la băutură ca nimeni altul –, îl ridica în slăvi pe Stalin, lucru pe care-l puneam pe seama înclinației lui spre provocare. Îl întâlneai la Hotelul Palace, purtând ostentativ o tunică a Armatei Roșii. Scria în *Idiotul internațional*, ziarul lui Jean-Édern Hallier, care, departe de a fi un naiv din punct de vedere ideologic, strângea în jurul lui spirite anti-conformiste și sclipitoare. Îi plăcea să se încaiere și avea un succes neînchipuit la fete. Comportamentul lui nonșalant și trecutul lui aventuros făceau impresie asupra tinerilor burghezi care eram. Limonov era barbarul nostru, derbedeul nostru: îl adoram“ (p. 18).

Personajul este fiul unui *ghebeșnic*¹, pe care Carrère ni-l prezintă mai degrabă ca pe un om de treabă

1. Adjectiv format din acronimul KGB [o traducere românească ar putea fi „securist“ (n. tr.)].

și inofensiv. A fost derbedeu în Ucraina, idol al undergroundului sovietic, vagabond, valet al unui miliardar din Manhattan, o vreme s-a prostituat, apoi a fost scriitor la modă la Paris, voluntar de partea sârbilor în războiul din Bosnia, delincvent, a făcut doi ani de pușcărie, iar astăzi este șeful unui grupuscul naționalist.

Tema romantică a tâlharului e veche și paneuropeană. Literatura rusă a exploatat-o adesea, ca și cea franceză. Limonov nu aparține însă tipologiei tâlharului nobil. Lui Carrère îi place tocmai faptul că e derbedeu. Autorul are grijă să se distanțeze de el, dar în mediul confortabil și călduț al Parisului personajul ațâță, creează un contrast, trimite cu gândul la „viața adevărată“, dură, plină de neprevăzut, amorală. Stârnește visuri despre imensitatea spațiilor rusești și marea lor dezordine. Spiritul de revoltă, spiritul nihilist se împacă bine cu Rusia trecută și prezentă.

Carrère își încheie cartea cu o vibrantă prozopopee a președintelui Putin: „Comunismul a făcut lucruri odioase, de acord, dar n-a fost totuna cu nazismul. Echivalența asta, pe care intelectualii occidentali o prezintă ca de la sine înțeleasă, este o mârșăvie. Comunismul a fost mare, eroic, frumos, a avut încredere și a dat încredere în oameni. Avea o anumită nevinovăție, iar în lumea nemiloasă care i-a urmat fiecare îl asociază confuz cu propria copilărie și cu tot ce stârnește lacrimi când urcă în noi câte un crâmpei de amintire din acele vremuri“ (p. 479). Acest discurs *politically correct* îl pune pe Carrère la adăpost de „comparaționism“. Sunt vorbe grăitoare, pe care le-am putea pune alături de alte discursuri grăitoare de dinainte de război care exaltau, la fel, tot ce era „mare,

eroic, frumos“ în fascism și nazism. Era aceeași exaltare a unei lumi total diferite și aceeași nerăbdare a distrugerii. Drieu La Rochelle, Rebatet, Brasillach au avut emoții similare în fața spectacolului, privit de la distanță, al barbariei mult îndrăgite. Scăpau și ei, în gând, de civilizația noastră reglementată, sufocantă, ridicolă. Mediul literar parizian îl primește sărbătorește pe derbedeul venit din Est, care-i înviorează simțurile adormite. Năvăliți, cazaci!

Așa iau naștere ideile Franței despre Rusia, admirată alternativ din motive intelectuale și religioase. Atrasă de Rusia atunci când vede în ea un model de civilizație, Franța e fascinată și mai tare atunci când Rusia aspiră la „decivilizare“. Iar Rusia se pretează la acest joc și-l întreține, fiind rând pe rând „scită“¹, conservatoare, revoluționară. Pasiunile îi împiedică pe francezi s-o vadă așa cum este. Nu există motive nici pentru a fi rusofil, nici pentru a fi rusofob. Eu nu sunt nici una, nici alta. Dar iluziile noastre, naivitățile

1. Aluzie la un poem celebru al lui Aleksandr Blok, *Sciții*, care-i întruchipează pe ruși:

*Voi – milioane. Noi – fără sfârșit!
 Veniți cu noi să vă-ncercați tăria!
 Da, suntem neamul asiatic, scit,
 Ducând în ochii oblici lăcomia!*

.....
*E Sfinxul rus, sever, triumfător,
 Vărsându-și aprig sângele-n câmpie,
 Spre tine ațintind scormonitor
 Priviri de ură și prietenie.*

[*Poezii*, trad. rom. de Victor Tulbure, Editura Univers, București, 1973, pp. 313–314 (n. tr.)].

noastre, ignoranța noastră mă scot din sărite. Ar trebui să revenim la echilibrul pe care a reușit cândva să-l atingă Anatole Leroy-Beaulieu, dar asta cere efort. Dorința lui Marx în 1857 era de a substitui faptele credinței – aceeași e și dorința mea de astăzi.

„Alain Besançon a studiat toată viața Rusia, iar cea mai recentă carte a lui este o bijuterie de echilibru și sinteză. Deconstruiește toate miturile, de la cel al Rusiei care se ia pe sine drept icoană până la mitul sovietismului distrugător. O lecție superbă.“

Le Figaro

„Rusia este o prismă în care distingem o parte esențială din identitatea noastră de europeni. Eseul lui Alain Besançon, aflat la intersecția dintre istoria politică, istoria mentalităților și istoria religiei, sondează această prismă, reușind să depășească limitele tradiționale ale cercetării universitare și deschizând spațiul unei dezbateri inedite și provocatoare.“

L'Osservatore Romano

De ce vorbim despre sfânta Rusie și Rusia eternă, de ce folosim atât de des expresia „sufletul rus“ când analizăm un roman de Tolstoi, o piesă de Cehov sau un balet de Ceaikovski? De ce spunem că acest suflet este mistic? Alain Besançon urmărește destinul complicat al acestor idei de-a lungul secolelor, încercând să vorbească în cunoștință de cauză despre un popor și o cultură adesea judecate în funcție de clișee sau de pasiuni falsificatoare. Rusia nu trebuie admirată sau detestată decât pentru ceea ce este ea cu adevărat.

